

מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים

הפקולטה למדעי היהדות
המחלקה ללימודי ארץ-ישראל
וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס)

חידושים בחקר ירושלים

הקובץ השבעה-עשר

עורכים: אייל ברוך, איילת לוי-רייפר ואברהם פאוסט

רמת-גן, תשע"ב

הכנס נערך ביום ג' בטבת תשע"ב (29 בדצמבר 2011) באוניברסיטת בר-אילן

תוכן עניינים :

	דן גיל
7	באר פיר וורן מתקופת הברונזה התיכונה ב' בעיר דוד, ירושלים
	יובל גדות
	היישוב הכפרי בנחל רפאים בין תקופת הברונזה התיכונה לתקופה ההלניסטית :
43	מבט מחודש מחורבת אר-ראס
	יצחק שמעון דבירה (צויג), גל זיגדון ולרה שילוב
63	מצבורי אשפה מימי הבית הראשון והשני במורדות המזרחיים של הר הבית
	משה גרסיאל
	גלגוליו של סיפור המאבק בין אדניהו ושלמה על ירושת כס מלכות דוד
107	בירושלים (מל"א א-ב) : היסטוריוגרפיה, פואטיקה וריטוריקה
	יגאל לוין
137	נאומו העברי של רבשקה : היסטוריה מול רטוריקה
	גבריאל ברקאי
151	בולה פיסקאלית ממדרונות הר הבית - עדות למערכת המיסוי בממלכת יהודה
	עודד ליפשיץ ודוד עמית
179	18 ידיות קנקנים נושאות טביעות חותם שלא פורסמו עד כה
	אפרת בוצר ועודד ליפשיץ
199	מסקנות ראשונות ממחקר טביעות ירושלם על ידיות של קנקני אגירה
	רוני רייך ואלי שוקרון
219	חפירות באזור קשת רובינסון 2011, ממפלס הרחוב המרוצף ועד הסלע הטבעי
	איל רגב
239	הקבורה בגלוסקמות והאינדיבידואליזם בחברה הירושלמית בסוף ימי בית שני
	זאב ספראי
253	עם אחד מקדש אחד
	אבי ששון, עפר שיאון ולטיציה ברדה
265	חציבה ומחצבות בצפון ירושלים בתקופת הבית השני
	אבי סולמון
287	המראה מתחת לגשר : האם קשת וילסון היא מימי הבית השני?
	בועז זיסו, איתן קליין, אורי דוידוביץ, רועי פורת, בועז לנגפורד ועמוס פרומקין
311	אתר פולחן(?) פגאני מן התקופה הרומית המאוחרת במערת התאומים
	עפר שיאון
343	בריכה מימי איליה קפיטולינה ברובע היהודי בירושלים
	יהושע פלג
369	הצעה לתיארוך האירוע "לגאולת ישראל" בתעודות מדבר יהודה
	עמוס קלונר ובוועז זיסו
385	מחלף הקרדו המזרחי והדקומנוס הדרומי של איליה קפיטולינה
	מוטי היימן
	כנסיות וחקלאות בארץ ישראל בשלהי התקופה הביזנטית - נתונים מפרויקט
403	מיפוי של מערכות חקלאות קדומה
	פרץ ראובן
427	כותרות מן התקופה המוסלמית הקדומה שעברו מהר הבית לכנסיית הקבר
	בת-שבע גרסיאל
453	היחס לירושלים בתקופת החילופות הפאטמית (969-1099)

	שלמה לוטן
467	מבט אל העבר - תיאור צלבני ייחודי בתקרת כנסיית האכסניה האוסטרית בירושלים
473	אודי דוידוביץ', נעמי פורת, יובל גדות, יואב אבני ועודד ליפשיץ שיטה חדשה לתיארוך טראסות: מקרה מבחן מרמת רחל
493	יוסי שפנייר חציבת אבן וייצור חלב כענפי ייצור עיקריים בהתיישבות מצפון לירושלים עד תש"ח
515	רשימת משתתפים
	חלק אנגלי
7*	אברהם טנדלר ובוני זיסו מבט מחודש על קברי נחל קדרון בתקופה הביזאנטית
45*	תקצירים באנגלית

בולה פיסקאלית ממדרונות הר-הבית – עדות למערכת המיסוי בממלכת יהודה

גבריאל ברקאי

מבוא¹

מפעל סינון העפר, שהוצא באופן בלתי חוקי מהר-הבית, נמשך ברציפות מאז שנת 2004. מפעל הסינון מנוהל על-ידי גבריאל ברקאי ויצחק דבירה (צויג) ברישיון מטעם רשות העתיקות, בחסותה המדעית של אוניברסיטת בר-אילן ובסיוע רשות הטבע והגנים והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. מימון ותפעול עבודת הסינון הם בעזרתה של עמותת אלע"ד – אל עיר דוד. הסינון נערך באתר שהוכשר לכך בתחומי הגן הלאומי עמק צורים, שבמדרונות הר הצופים (ברקאי וצויג 2006; הנ"ל 2006א'; הנ"ל 2007).

במהלך עבודת הסינון נתגלה שפע של ממצא גליפטי – חותמות וטביעות חותם מתקופות שונות. הממצא כולל שלוש חרפויות מן האלף השני לפנה"ס, חותם-תליון מחרס עם שמו של תחותמס השלישי, חותם עשוי אבן שחורה עם דמות צבי וכתובת מחוקה, חותם שחוק עשוי לאפיס לאזולי (ספיר) בצבע כחלחל (ברקאי 2009, 107-108), חותם שבור עשוי שנהב ובו דגם צמחי – כולם מתקופת הברזל ב'; ידית קנקן ובה טביעת חותם "למלך" עם הסמל הדו-כנפי וחרותת מעגלים חד-מרכזיים, מן המאה ה-8 לפנה"ס. ממצא טביעות החותם כולל 11 בולות של פיסות טין, תשע מהן עם כתובות עבריות או דגמים עיטוריים מתקופת הברזל, ושלוש נוספות הן בולות עם סימנים הירוגליפיים.

הבולות נתגלו במהלך סינון רטוב הנעשה בנפות עם רווחים של 4 או 6 מ"מ, תחת זרם מים. שיטת ניפוי זו הונהגה על ידינו למן ראשית העבודה, בהמלצתו של יהושע (ישו) דריי, ונראה שבלעדיה לא היה ניתן למצוא ולזהות חפצים זעירים כמו הבולה הנדונה כאן. שיטת הסינון הרטוב העלתה את מספר החותמות והבולות ופריטי ממצא זעיר נוספים, בעשרות מונים. הממצא מן הסינון הרטוב מעיד כי בחפירות קודמות, בהן לא השתמשו בשיטה זו ולא עסקו בסינון שיטתי של העפר, החופרים איבדו את הנתונים החשובים של חותמות ובולות, ואלה נזרקו כפסולת בעפר שפונה מן החפירות.

הבולה שבה עוסק מאמר זה נתגלתה ביום 28.12.09 בידי חוה שמואלי. מספר הרישום שלה הוא 45534. הבולה נתגלתה תוך כדי סינון העפר מחפירה שנערכה במדרון המזרחי התלול של הר-הבית היורד אל נחל קדרון. שטח החפירה כונה P56-N והוא כולל טראסות של מטעים בין הר-הבית לאפיק של נחל קדרון.

השטח הוא בבעלות האבות הפרנציסקנים, והחפירה במקום נערכה בחודשים מרץ-אפריל 2009 בפיקוחה של לרה שילוב מרשות העתיקות. עפר מן המקום הועבר למפעל הסינון, שבעמק צורים ביום 1.4.2009. במהלך החפירות במקום נתגלה בור אשפה, שהיה מלא בממצא קרמי של תקופת הברזל II א' ו-II ב', המאות ה-10 – 8 לפנה"ס (ראה מאמרם של דבירה [צויג], זגרון ושילוב בקובץ זה). תצלומי הבולה נעשו בידי האמונות של זאב רדובן והציורים הם משל מיכאל סמילנסקי.

¹ יצחק דבירה (צויג) קרא את כתב-היד של המאמר והעיר הערות חשובות, ואני מודה לו על עזרתו.

הבולה (איורים 1 – 3)

שבר בולה בצבע שחור. הבולה צרופה ושרופה, מידותיה כ-7X7 מ"מ. החלק העליון והחלק הימני של טביעת החותם חסרים, אך עיקרה של הטביעה נשתמר. השבר עובר במקום של קו התורפה, במקום בו עבר הפתיל. בגב הבולה נראות טביעות של סיבי פפירוס ושל הפתיל. מבט בחתך הצדי של הבולה מראה, ללא ספק, שגוש הטיין, ששימש להטבעה, קופל סביב הפתיל בטרם ההטבעה (וראה ברנדל 2000, 60 – 61). בחלק התחתון של פני טביעת החותם נראית טביעה של סיב דק או של שורה. בבולה נראית טביעת חותם סגלגל אנכי, שהיו בו שלושה שדות (רגיסטרים), מהם נשתמרו חלקים של שניים. סביב הטביעה יש מסגרת של קו יחיד שקטע ממנו נשתמר בחלק התחתון. בין השדות הבדילו שני קווים אופקיים כפולים. השדה העליון נשבר וחסר. בשלושת השדות היו כתובות בכתב העברי הקדום. בשדה האמצעי נראות שלוש אותיות, ובתחתון ארבע אותיות. האותיות הן זעירות, יפות וברורות, ועשויות באיכות קאליגראפית גבוהה. קריאת האותיות היא ודאית. הכתובת שבבולה היא:

[ג]בען

למלך

האות האחרונה בשדה האמצעי אינה שלמה, אך הרגל שלה נוטה שמאלה כלפי מטה, וזיהויה כאות נו"ן הוא ודאי, ואין כל אפשרות לזהותה כאות אחרת. כל אפשרות אחרת לזיהוי שם העיר הנזכר כאן, כמו בע[לת] או [ג]בע[ה] אינו בא בחשבון.

הבולה כוללת בשדה האמצעי שם מקום – גבעון, ובשדה התחתון מופיעה התיבה "למלך". פרטים אלה מאפשרים לזהות את הבולה שלנו כשייכת לקבוצה הולכת וגדלה של בולות המכונות "פיסקאליות". לפי הבולות האחרות של קבוצה זו בשדה העליון, שלא נשתמר, הכתובת הכילה ציון של שנה שסומנה בדרך כלל בספרות היראטיות, ולאחריהן הופיעה התיבה "שנה". שיחזור זה הוא קרוב לודאי.

שמה של העיר גבעון נזכר במקרא 36 פעמים והיא הייתה עיר חשובה בנחלתו של שבט בנימין. אתרה של גבעון מזוהה בתל בכפר א-ג'יב, שמצפון לירושלים. בחפירותיו של ג'יימס פריצ'ארד בגבעון נתגלו 61 ידיות של כלי חרס ועליהן חרותות כתובות שנעשו במכשיר חד לאחר הצריפה. בידיות אלה נזכרים שמה של גבעון ושמות אנשים שהיו כנראה פקידים במנהל המקומי בשלהי ימיה של ממלכת יהודה (אחיטוב 2005, 193-195) ושם הפנייה לספרות קודמת). בעוד במקרא מופיע שמה של גבעון תמיד בכתב מלא – גבעון, הרי בכתובות הידיות, השם מופיע ללא וי"ו, כמו בבולה שלנו – גבען. התיבה "למלך" שבשדה החתון כוללת את האות התחילית למ"ד, וכמו בחרסי שומרון ובטביעות החותם "למלך" מימי חזקיהו, זוהי למ"ד המגמה (ולא למ"ד השייכות), כלומר "מיועד אל המלך". בולות אלה קשורות לתשלומי מס מערים שונות שנשלחו למחסני המלך.

הבולות הפיסקאליות

זוהי הפעם הראשונה שבה מתגלה בולה פיסקאלית בעבודה ארכיאולוגית מבוקרת. כל הבולות הפיסקאליות הידועות לנו עד עתה מקורן הוא בשוק העתיקות. בולה זו נותנת תוקף של אותנטיות לטיפוס הטביעות מסוג זה. הבולות הפיסקאליות הראשונות זוהו ופורסמו בידי נחמן אביגד, שאף טבע את המונח "בולות פיסקאליות" (אביגד 1990, 262-265). שאר הבולות הפיסקאליות פורסמו כולן בידי רוברט דויטש, והן מצויות ברשותם של אספנים

בארץ ובחור"ל (דויטש 1997, 137-143; דויטש והלצר 1999, 64-68; דויטש 2003, 76-91; דויטש 2003 א', 58-61; דויטש 2011, 81-91; דויטש בדפוס).² דיוניו של דויטש הם קצרים וקטלוגיים באופיים, והוא לא טיפל בנושא הבולות הפיסקאליות לעומק. חוקרים אחרים לא עסקו בנושא זה כלל. עניין הבולות הפיסקאליות הן דוגמה לנושא מחקרי נכבד, בעל חשיבות היסטורית רבה, אותו החטיא המחקר כתוצאה מהימנעות מעיסוק בחומר שמקורו בשוק העתיקות. יש הכרח לדון בכל הקבוצה של בולות אלו כמכלול אחד, דבר שייעשה במאמר זה.

הבולות הפיסקאליות נחלקות לשתי קבוצות: קבוצה א', שבה מופיעים בדרך כלל תאריך לפי שנות מלכות ושמות של ערים בתחומי ממלכת יהודה, ובנוסף התיבה "למלך". בקבוצה ב' מופיע בדרך כלל התאריך לפי שנות מלכותו של אחד ממלכי יהודה, ובנוסף מופיע שמו של פקיד, שהיה אחראי לפעילות המנהלית הקשורה בבולות הללו. משתי הקבוצות יחדיו, פורסמו עד עתה למעלה מחמישים פריטים, וידוע על עוד כמה המצויים באוספים שונים וטרם פורסמו.

עד עתה הופיעו בטביעות אלה שמותיהן של 19 ערים שונות ביהודה, שחלק מהן מופיע בכמה מן הבולות, ושמותיהם של תשעה פקידים שונים וכן תוארו או תפקידו של אחד הפקידים, ששמו לא ידוע- המוכס.

בטבלה שלהלן מפורטות הבולות הפיסקאליות מקבוצה א' כפי שפורסמו:

מספר סידורי	הכתובת בבולה	הפירסום
1	ב-26 שנה אלתלד למלך	אביגד 1990 262-265; קורפוס מס' 421; דויטש 1997 מס' 101.
2	ב-14 שנה ראשני לכש למלך	דויטש 1997, מס' 97 א'; קורפוס מס' 422
3	ב-14 שנה רא[שנ]ה לכש למלך	דויטש 1997, מס' 97 ב'.
4	ב-20 שנה נצב..למלך..	דויטש 1997, מס' 98. (צ"ל שנה 22)
5	+בעשרת+[ה]ארבת [יש]מעאל[...]	דויטש 1997, מס' 100 (ראה דיון).
6	ב-19 שנה ארב. למלך.	דויטש 2003, מס' 52
7	ב-19 שנה לכש. למלך.	דויטש 2003, מס' 53
8	ב-17 שנה נצ[ב] למלך	דויטש 2003, מס' 54 (צ"ל שנה 16)
9	ב-19 שנה קעלה	דויטש 2003, מס' 55
10	ב-19 שנה [הג]בם. למלך.	דויטש והלצר 1999, מס' 150a(35)
11	[ב-19 שנה ה]גבם. [למלך].	דויטש והלצר 1999 מס' 150b (35)
12	[ב-19 שנה ה]גבם. למלך	דויטש והלצר 1999 מס' 150c (35)
13	מען למלך	דויטש 2003 א' מס' 10
14	ב-18 שנה (שם העיר שבור)	דויטש 2003 מס' 56
15	שנה שלשת (שם העיר שבור)	דויטש 2003 מס' 57

² מובעת בזאת תודה למר רוברט דויטש על עזרתו, ועל כך שהעמיד לרשותי את פרסומיו.

16	[שנה...][י]גר. למלך.	דויטש 2003 מס' 58 (ראה דיון)
17	למלך גת. (עם עיטור ספינקס)	דויטש 2011 מס' 516
18	[...שנה] בתל. למלך	דויטש 2011 מס' 517
19	ב-19 שנה קעלה למלך.	דויטש 2011 מס' 518
20	בש[נה] הרב[עת] קעל[ה] למלך]	דויטש 2011 מס' 519
21	פקה למלך. (עיטור אוראוס 4 כנפי)	דויטש, בדפוס
22	ב-13 שנה גבעה למלך	דויטש, בדפוס
23	ב21 שנה לכש למלך]	דויטש, בדפוס
24	ב-20 שנה עדלם למלך	דויטש, בדפוס
25	צאננס למלך. (עיטור אוראוס 4 כנפי)	דויטש, בדפוס
26	בשלשת שוכה למלך.	דויטש, בדפוס
27	[ב...שנה] [ג]בען למלך.	ברקאי, במאמר זה
28	[ב]22 שנה צרח למלך	דויטש 2011, עמ' 86 (איזכור)
30-29	אדרים / זיף	טרם פורסם (מידע בע"פ, ר. דויטש)

להלן מובאת טבלה של הבולות הפיסקאליות שפורסמו עד עתה, השייכות לקבוצה ב':

מספר סידורי	הכתובת בבולה	הפרסום
1	21 שנה לישמעאל עשיהו	דויטש והלצר 1999, מס' (34)149
2	בשלשת למכס	דויטש 1997 מס' 99
3	[ב]10 שנה להושעיהו יו[...]	דויטש 2003 מס' 47 (ראה דיון)
4	ב-24 הש[נה] לחנן. בן הושע (עיטור חרגול)	דויטש 2003 מס' 48
5	ב-10(?) שנה ליונתן חני	דויטש 2003 מס' 49a (ראה דיון)
6	[ב] שנה ליונתן בן חני	דויטש 2003 מס' 49b
7	ב-23 שנה נתן בן. עזר	דויטש 2003 מס' 50
8	ב-14 שנה לשמעיה בן יראויה[ו]	דויטש 2003 מס' 51
9	לישמעאל עשיהו	דויטש 2003 מס' 217a
10	לישמעאל עשיהו	דויטש 2003 מס' 217b
11	לישמעאל עשיהו	דויטש 2003 מס' 217c
12	לישמעאל עשיהו	דויטש 2003 מס' 217d
13	לישמעאל עשיהו	דויטש 2003 מס' 217e
14	לישמעאל עשיהו. "צמת"	דויטש 2011 מס' 623 (ראה דיון)
15	ב-23 X לאלישב גמליה[ו]	דויטש 2011 מס' 520 (ראה דיון)

16	ב-23 שנה לחנן הושנע] חתמה (עיטור ציפורים ואנח')	דויטש 2011 מס' 521a
17	ב-23 שנה לחנן הושנע] חתמה] (עיטור ציפורים ואנח')	דויטש 2011 מס' 521b
18	ב-19 שנה ליראיהו [חז]קיהו	דויטש 2011 מס' 522
19	21 שנה לישמעאל עשיהו	דויטש 2011 מס' 523a
20	21 שנה לישמעאל עשיהו	דויטש 2011 מס' 523b
21	21 שנה לישמעאל עשיהו	דויטש 2011 מס' 523c
22	ב-22 שנה [ל]פלטטי. [?]	דויטש 2011 מס' 524
23	ב-24 השנה] לחנן בן הושנע] (עיטור חרגול)	דויטש 2003 א' מס' 11
24	לישמעאל עשיהו	דויטש 2003 א' מס' 27
25	ח[נן בן] הושע	דויטש 2011 מס' 708

להלן יובאו הערות והארות על רשימת הבולות הפיסקאליות מקבוצה א':
ארבע מן הטביעות הן עם שמה של העיר לכיש, והן נטבעו בשלושה חותמות שונים. העיר
קעילה נזכרת בשלוש טביעות, שנעשו בשלושה חותמות שונים. בשתיים מן הבולות שם
העיר חסר, והופיע בחלק הבולה שנשבר ואיננו.

בבולה מס' 4 שברשימה מופיעים בחלק העליון מעל לאות ש"ן של התיבה "שנה" שני
קווקוים אנכיים קטנים. כלומר שהחותם ציין תחילה את השנה ה-20, אך מאוחר יותר
הוסיפו לו את שתי הספרות הנוספות, כך שהשנה הרשומה היא למעשה 22 ולא 20. חותם זה
שימש כנראה במשך שלוש שנים, למן השנה העשרים ועד לשנה ה-22.

בבולה מס' 5 מופיעה בשדה העליון התיבה "בעשרת", משני צדיה של התיבה יש
סימנים דמויי האות תי"ו (או X) לשם מילוי המקום. דויטש קרא בשדה השני את התיבה
"הארבת", אך גם כאן כמו בשדה העליון, משני צדי שם העיר מופיעים אותם סימנים דמויי
תי"ו למילוי המקום, ונכתב למעשה שם העיר "ארב". כלומר, שאין לקרוא את שם העיר
ארובות אלא ארב, המופיע גם בבולה מס' 6. שם העיר ארובות אינו ידוע ביהודה (אם כי הוא
ידוע בממלכת ישראל הצפונית). קריאת השם ארב בטביעה זו היא ודאית. בבולה זו היו
במקור ארבעה שדות, כשהרביעי התחתון שבור וחסר. לאור הבולות מקבוצה ב', מסתבר
שבולה זו היא היברידית, ומשלבת תכונות של קבוצות א' וב'. בנוסף לשם העיר הופיע בה
גם שם של פקיד, וניתן להשלים את קריאת השדה השלישי: [יש]מעאל (דויטש השלים:
[מיש]מעאל) ואת השדה הרביעי התחתון: [עשיהו], על סמך טביעה מס' 1 וטביעות נוספות
בקבוצה ב'. התיבה "למלך" כנראה שלא הופיעה בחותם זה.

בבולה מס' 8 יש לתקן את קריאת הספרות ההיראטיות ובמקום 17 שנה, כפי שפרסם
דויטש, יש לקרוא 16 שנה. שתי הספרות המופיעות הן λ ו- χ , כשהשנייה היא הספרה
ההיראטית 6 הכתובה בשיבוש, וצריך היה להיות μ = 6.

בולות מס' 10-12 הם שלושה שברי בולות המשלימים זה את זה, והכתובת שוחזרה
בידי דויטש משילובם של שלושת השברים. ייתכן שהשברים b ו-c היו שייכים במקורם

לאותה הבולה עצמה. דויטש שיחזר את שם העיר בכולות אלה [ה]גבם, על סמך הופעת השם "הגבים" בישיעיהו י' 31. אך כנראה שיש לשחזר [גבם, עם נקודות למילוי המקום וללא ה"א הידוע.

בבולה מס' 16 השדה העליון שכלל את התאריך שבור וחסר. בשדה השני נשתמר קצה של אות אחת, קו עליון נטוי מעט לשמאל, כנראה חלק עליון של האות יו"ד, ולאחריו מופיעות בברור האותיות גימ"ל ורי"ש. דויטש לא זיהה כאן את האותיות. למעשה מופיע כאן שמה של העיר יגור (יהושע ט"ו 21) בכתיב חסר- יגר. שמה של העיר יגור נזכר (בכתיב מלא) כמו בנוסח המסורה בהקשר של גביית מסים, בכתובת מס' 42 מערד (אהרוני 1975, 78).

בולה מס' 17 שונה באופייה מכל הבולות הפיסקאליות האחרות. היא מעוטרת בשדה העליון בדמות של ספינקס מכונף רובץ, הפונה לשמאל. בשדה השני מופיעה התיבה "למלך", ובשדה התחתון מופיע השם גת. בכל הבולות האחרות, שמופיע בהן שם של עיר, סדר הדברים הוא הפוך, "שם עיר / למלך" ואילו כאן, "למלך / שם עיר". העיר גת, המזוהה בתל צפית (תל א-צאפי), לא הייתה בתחום ממלכת יהודה, והיא נעדרת מרשימת ערי יהודה שביהושע ט"ו. אך יחד עם זאת יש לציין, שבמקום נמצאו טביעות חותם "למלך" וטביעות "פרטיות" (של פקידים ממלכתיים) מימי חזקיהו מלך יהודה, המורים כנראה על שליטתה של יהודה בגת. ייתכן שבולה זו אינה שייכת לקבוצת הבולות הפיסקאליות הנידונות כאן. מבנה הטביעה דומה עקרונית לטביעות "למלך" שעל ידיות הקנקנים, גם שם מופיעה התיבה "למלך" למעלה ושם העיר למטה.

בבולה מס' 18 השדה העליון, שכלל את השנה, חסר ושבור, אם כי נותרו מספר שרידים של המספר ההיראטי, אך שחזורו בלתי אפשרי.

בבולות מס' 21 ו-25 בשדה העליון מופיע דגם עיטורי של אוראוס (נחש קוברה) בעל ארבע כנפיים, המצוי לרוב בחותמות העבריים. הדגם דומה באופן כללי לזה המופיע בחותמותיו של סמך בן צפניהו הידועות בטביעות ידיות הקנקנים (מטיפוס 484 בלכיש) מימי חזקיהו (וון 1999, 209-210, ושם ספרות נוספת).

בשני החותמות האלה חסר ציון שנת המלכות, הקיים בבולות הפיסקאליות האחרות.

בבולה מס' 23 דויטש קרא נכון את המספר ההיראטי המציין את השנה כ-21. בדיקת התצלום מראה, שבתחילה נרשמה שם הספרה 20 ובהמשך הוספה למעלה הספרה 1, כלומר שחותם זה שימש במשך שנתיים.

בכל הטביעות הפיסקאליות, שבהן מופיעים שמות של ערים, הכתיב הוא חסר: אלת'ד, לכש, נצב, קע'לה, גבם, מען, יגר, עד'לם, צאננס, גבען וצרח, זאת לעומת נוסח המסורה המביא אותם שמונת בכתיב מלא, עם אמות הקריאה התוכיות יו"ד ווי"ו.

עד השנה העשירית נכתבה השנה במלים, שלשת, רבעת, עשרת בכתיב חסר, ואילו למן השנה האחת עשרה ואילך, השנים נכתבו בספרות היראטיות. בבולה מס' 5 נכתב, לבד מהשנה ושם העיר, גם שמו של פקיד ממלכתי (וראה להלן). בכמה מן הבולות מופיע לצד הכיתוב גם עיטור של ספינקס או של אוראוס, שניהם גרסאות מקומיות-יהודאיות של דגמים ממוצא מצרי. ברבות מן הבולות ישנו מילוי של החלל הריק באמצעות קווים אנכיים קצרים, נקודות, סימן של X או דגם מעגלים חד-מרכזיים, הדומה לחריתות המעגלים הידועות בטביעות הקנקנים מסוג "למלך".

להלן יובאו הערות והארות על רשימת הבולות הפיסקאליות מקבוצה ב': בסך הכול נזכרים בבולות האלה שמותיהם של תשעה פקידים. השם הבולט ביותר הוא של ישמעאל בן עשיהו, ששמו מופיע גם בבולה ההיברידית (מס' 5 בקבוצה א'), שבה מופיע גם שם העיר ארב. שמו של אותו מופיע בבולות מס' 1, 14 ו-19, 21, עם ציון השנה או בלעדיו. לאור זאת הוספתי לרשימה של הבולות מקבוצה זו גם את הבולות מס' 9-13 ו-24, שבהן מופיע שמו של ישמעאל בן עשיהו, ללא כל פרטים נוספים וללא המאפיינים האחרים של הבולות הפיסקאליות. מסתבר שלפקיד זה היה חלק מרכזי בפעילות המנהלית הקשורה בבולות הפיסקאליות, ובארכיון, שממנו כנראה באות הבולות. מקומו של ארכיון זה היה, לפי השערתו של דויטש, באתר של קעילה. פקיד אחר המופיע ברשימה בייצוג של ארבעה חותמות שונים הוא חנן בן הושע.

שמותיהם של הפקידים המופיעים בבולות הפיסקאליות אינם מוכרים לנו משום מקור אחר, לא מן המקרא ולא משמות הפקידים של טביעות החותם בידיות הקנקנים המלכותיים מימי חזקיהו.

בבולה מס' 2 הכתובת אינה כוללת שם של פקיד, אלא את תפקידו ואת השנה: "בשְׁלֶשֶׁת לַמֶּכֶס". בולה זו היא היחידה בקבוצת הבולות הפיסקאליות, שלפיה המסים מיועדים לפקיד מסוים ולא למלך - הכוונה היא לתוארו או תפקידו של הפקיד - המוכס, ולא מדובר בִּמְכָס, כפי שהניח דויטש, אם כי הוא מביא את שתי האפשרויות (דויטש 1997, 141). התואר הפקידותי, או התפקיד של המוכס, אינו מופיע במקרא או באפיגרפיה העברית של ימי הבית הראשון. המונח "מכס" מופיע במקרא רק בפרק ל"א בספר במדבר (מקור P), שם הוא מופיע שש פעמים (פסוקים 28, 37, 39, 40, 41). המונח מְכָסָה מופיע גם בספר שמות (י"ב, 4). המונח המקביל באכדית miksu ידוע בבבלית עתיקה, במארי ובאוגרית בהוראת מסי ציבור. נראה שבספר במדבר הכוונה היא למס דתי המוטל על שלל מלחמה (הרן 1962, 964-965; ויינפלד 1985, 181). ייתכן שהמוכס היה האחראי על כל מערכת המיסוי המשתקפת בבולות הפיסקאליות, ותוארו לא צוין בבולות האחרות, משום שהדבר היה מובן מאליו וידוע לכל.

בבולה מס' 3 בקבוצה ב', דויטש קרא את הספרה ההיראטית כ-10 (λ) אך הספרה שבורה בחלקה העליון, וחלקה שנשתמר הוא נמוך. השנה כאן הייתה ככל הנראה 20 (λ) או λ . אילו הייתה זו השנה העשירית היא היתה נכתבת במלואה בעברית ולא בספרות היראטיות.

בולה מס' 14 לא זוהתה בידי דויטש כשייכת לקבוצת הבולות הפיסקאליות. בבולה זו מופיע שמו של ישמעאל (בן) עשיהו, ובשדה התחתון לאחר סיומת השם מופיעים שלושה סימנים שדויטש ראה כאותיות עבריות שאותן קרא "צמת", כאילו זהו שם אדם, סבו של ישמעאל. אך זיהוי סימנים אלה כאותיות עבריות אינו סביר, ומדובר כאן בסימנים היראטיים ממקור מצרי. הסימנים קשים לזיהוי, אך הסימן התחתון שצורתו $\times$, הוא כנראה סכמאטיזציה קורסיבית של סימן השקל $\times$ הידוע לנו היטב במשקולות ובאוסטרקונים מתקופת הברזל ב'. כתיבה קורסיבית דומה של סימן זה מופיעה באוסטרקון "בקע ירושלמי", שפורסם בידי מרטין היידה (2003, 110). שני הסימנים האחרים מציינים כנראה מספר היראטי גבוה, מדובר בסכום גדול של כסף בשקלים. הסימן השמאלי γ מציינ ככל הנראה את ספרת המאות, בעוד הימני ξ מציינ כנראה את העשרות.

בבולות מס' 4 ו-23 נטבעו באותו חותם. החותם מעוטר בשדה העליון בדגם של חרגול או חגב, דגם הידוע גם בחותמות ארמיים ועבריים אחרים.

בבולה מספר 5 (ובבולה הזוהה לה מס' 6) דויטש קרא את המספר ההיראטי כ-10(?). הסימון הוא: λ , ולמעשה מופיע כאן המספר 16, הסימן הראשון הוא $\lambda = 10$, והסימן השני הוא צורה משובשת מעט של הספרה ההיראטית $\lambda = 6$. אילו הייתה זו השנה העשירית, הדבר היה מצוין במילה ולא בספרות.

בבולה מס' 15 זוהה המספר ההיראטי המציין את השנה כ-23"X". כנראה שהמספר הוא 24, המורכב מן הספרה 20 ולידה שלושה קווים אנכיים קצרים, וקו רביעי נוסף.

בשתי הבולות מס' 16-17, שנחתמו באותו חותם, מופיע בשדה העליון עיטור של שתי ציפורים הראלדיות הניצבות משני צדיו של סמל האנח' המצרי - סמל חיי הנצח. בנוסף לשמו של הפקיד מופיעה התיבה "חתמ'ה". דויטש קישר את המונח הזה בצדק, לנאמר במכתבי ערד (13: 3; 17: 6-7), המדברים על משלוחי שמן, שהיו אמורים להישלח חתומים בחותמו של השולח (אהרוני 1975, 36).

בבולה מס' 18 המספר ההיראטי המציין את השנה פגום, וייתכן שדויטש צודק בקריאתו - 19, אך הקריאה אינה ודאית. בשדה התחתון נשתמרו האותיות [...]קיהו. משם אביו של הפקיד, יראיהו, השלמתי את השם ל- [חז]קיהו, שהיא השלמה מתבקשת.

בחותם מס' 19 יש רווח של אות אחת בין הספרה ההיראטית המציינת את השנה (21) לבין התיבה "שנה". נראה שהכינו כאן מקום מראש, לצורך הארכת תוקפו של החותם. כלומר, ניתן היה להוסיף כאן קו אנכי קצר, על מנת שהחותם ישמש גם בשנה ה-22.

בבולה מס' 22 מופיע בשדה העליון מספר היראטי לציון השנה, שדויטש קרא נכון כ-22. צורת הספרה 20- λ , היא חריגה ומשובשת. שני הקווים האנכיים הקצרים המציינים את היחידות נכתבו מימין לספרת העשרות, בעוד שכרגיל הן מופיעות מצדו השמאלי של סימון העשרות. בשדה התחתון מופיע השם פלטי, שמתחתיו נראים שרידי סימנים או אותיות, שדויטש נמנע מלדון בהם. מדובר כנראה בחותם שהיה פלימפסט, כלומר שהיה בו גילוף של כתובת שנמחתה, ושרידיה נראים עדיין לצד גילוף הכתובת החדשה.

ברוב הבולות של קבוצה ב' חסרה התיבה "בן". תופעה דומה נראית גם בשמות הפקידים הממלכתיים שטבעו את חותמותיהם בקנקנים מטיפוס "למלך" (וראה וון 1999, 219-199). קבוצת הפקידים, ששמותיהם מופיעים בקבוצה ב' של הבולות הפיסקאליות, מאפשרת לנו זיהוי של 17 שמות אנשים (תשעה פקידים ואבותיהם), שכולם היו שייכים לאותה מערכת מנהלית. רק כמחצית מן השמות הם יהויסטיים, שישה מהם הם שמות תיאופוריים היפוכוריסטיים, ושניים מן השמות כוללים את הרכיב התיאופורי "אל". מכלול אונומסטי זה שונה באופיו ממכלול השמות אשר בבולות שנתגלו בעיר-דוד (שוהם 2000), או אלה אשר בבולות מן הפכית בלכיש (אהרוני 1975, א' 19 - 22), שם רוב השמות הם יהויסטיים.

התאריכים בבולות הפיסקאליות

הבולות הפיסקאליות על שתי הקבוצות שלהן, מייצגות מכלול מוגדר וברור המשקף מערכת מנהלית אחת וניכרת בהן מידה רבה של אחידות. כל הבולות שייכות לאותו תפקוד, ולזמנו של מלך אחד. מערכת זו פעלה, לפי המידע שבידינו כיום, במשך פחות משלושים שנה.

שנות המלכות מובאות בבולות אלו בספרות היראטיות או במילים. הספרות ההיראטיות היו בשימוש נרחב בכתיבה הישראלית, הן ביהודה והן בממלכת ישראל, לכל אורך תקופת הברזל ב'.

בבולות מופיעות השנים 3, 4, 10, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24 ו-26. אם נכונה הנחתנו, שכל הבולות הללו הן מימי מלכותו של מלך אחד, עלינו לזהות כאן מלך שמלך לפחות 26 שנים.

בבולות מס' 2 ו-3 שבקבוצה א' לעיל, ישנה תוספת לאחר ציון השנה, וכתוב בהן "ב-14 שנה ראשנה לכש למלך". אביגד וזאס קראו את המילה שלאחר ציון השנה - "ראשני", וזיהו זאת כיבול הראשון - הביכורים (the first crop) (קורפוס, מס' 422, עמ' 178). דויטש קרא מילה זו כ"ראשנה", ונראה שצדק. (דויטש 1997, 137-138), אך גם הוא סבר שמדובר ביבול הראשון. לדעתי תיבה זו משמשת גם כן לציון שנה, כלומר, ששנתו ה-14 (או ה-13?) של המלך, היא גם השנה הראשונה למניין אחר כלשהו. את התיבה "ראשנה" יש להבין כמו את הציונים "בעשרת" או "בשלשת", המופיעות בבולות אחרות. האם ייתכן שיש כאן עדות לקורגנציה, שלפיה השנה ה-13 של מלך אחד נחשבת לשנה הראשונה של יורשו על כס המלכות? תופעת השלטון המשותף של אב ובנו, ומניין שנים כפול, כששנים מסוימות נמנות בשנות המלכות של שניהם, ידועה היטב בתולדות ממלכת יהודה (וראה: תדמור 1962, 269 וכן ראה להלן).

בכתיבת הספרות ההיראטיות, שבהן צוינו שנות המלכות, ניכרת בבולות הפיסקאליות מידה רבה של קורסיביות ואף רישול, או כתיבה משובשת של הסימנים (וראה לעיל). דבר זה מורה, ששיטת כתיבת הספרות לא הייתה חלק מכישוריו (או כישוריהם) של גלף (או גלפיה) החותמות בהם נטבעו הבולות.

התיבה "למלך" ושיטת המיסוי המשתקפת בבולות הפיסקאליות

ברוב הבולות של קבוצה א' (לעיל) מופיעה מתכונת החזרת על עצמה, הכוללת את הרכיבים הבאים: השנה, שם מקום, למלך. הדבר מזכיר כמובן את הטביעות הידועות בידידות קנקני אגירה מן המאה ה-8 לפנה"ס, הידועות ברחבי יהודה. בטביעות אלה, המוכרות לנו מאז חפירותיו של צ'ארלס וורן בירושלים בשנת 1868, מופיעה למעלה התיבה "למלך", שמתחתיה מופיע בדרך כלל סמל מלכותי, חיפושית עם ארבע כנפיים או גלגל חמה בעל שתי כנפיים, שמתחתיו מופיע שמה של אחת מארבע הערים הבאות: חברן, שוכה, זיף (גם זף), ממשת. לקנקנים אלה וידיותיהם הטבועות בחותמות הנזכרים, יש לעתים גם טביעות חותם של פקידים ממלכתיים, ששמותיהם מופיעים בחותמותיהם. שתי הקבוצות של חותמות אלה, שבקנקנים הממלכתיים, מקבילות לשתי הקבוצות שאותן אנחנו מוצאים בבולות הפיסקאליות. רוב החוקרים סבורים שהקנקנים המלכותיים שימשו לתכלית מנהלית כלשהי, מן הסתם לאיסוף המס ששולם בעין, ורוכז באותן ארבע ערי מחסנים מרכזיות הנזכרות בטביעות, אך קיימות גם פרשנויות אחרות (ראה: וון 1999, 81 ואילך). שמות הערים שוכה וזף מופיעים הן בטביעות הקנקנים והן בבולות הפיסקאליות. ההבדלים בין הפרטים המופיעים בטביעות הקנקנים לבין הבולות הפיסקאליות הם בולטים: בעוד בטביעות "למלך" לא מופיעות שנות המלוכה, הרי ציון התאריכים מאפיין את שתי הקבוצות של הבולות. בבולות ישנו אזכור של מספר גדול בהרבה של ערים בתחומי יהודה, לעומת

ארבע בלבד הנזכרות בטביעות "למלך". בטביעות "למלך" מופיע שם העיר למטה, והתיבה "למלך" מופיעה למעלה, בבולות שלנו הסדר הוא הפוך. קודם מופיע שם העיר, ואחר כך התיבה "למלך". נראה שבקנקנים שם העיר הוא יעד המשלוח, ואילו בבולות שם העיר הוא מקום המוצא של המשלוח.

בטביעות החותם של הפקידים בקנקנים המלכותיים, ניתן אולי להצביע על קשרי משפחה, של אב ובנו, בין כמה מבעלי החותמות, תופעה דומה נמצא גם בבולות מקבוצה ב', שבהן נזכרים שמעיהו בן יראויהו ויראיהו בן [חז]קיהו, אולי אב ובנו.

מערכת מנהלית אחרת, שגם היא קשורה ככל הנראה בתשלומי מסים, משתקפת גם בחרסי שומרון. בחפירות משלחת אוניברסיטת הרווארד בשומרון (1910) נתגלו 102 אוסטרקונים, ועליהם כתובות בעלות אופי אחיד. בכל החרסים הללו כוללת הכתובת: בפתיחה שנת מלכות של מלך ששמו לא צוין. לאחר מכן נזכר שם אדם, כנראה פקיד ממלכתי, שעבורו נועד המשלוח, לאחר מכן נזכרת מהות המשלוח - "יין ישן" או "שמן רחץ"; בכמה מן החרסים נזכר לאחר מכן שם של יישוב בנחלת מנשה שממנו נשלחו המשלוחים, לעתים נזכר גם שמו של השולח. שמם של הממוענים של המשלוחים מופיעים עם האות התחילית למ"ד. בכמה מן האוסטרקונים לא צוין שם המקבל, ואלה נועדו כנראה למלך, אך התיבה "למלך" אינה מופיעה. חרסי שומרון, לפי התאריכים המוזכרים בהם, שייכים לימי מלכותו של מלך אשר מלך לפחות 15 שנים. השנה התשיעית והעשירית נזכרות במילים: "שת (השנה) התשעת" ו"שת (השנה) העשרת", והשנים שלאחריהן מצוינות בספרות היראטיית. חרסי שומרון שייכים לשליש הראשון של המאה ה-8 לפנה"ס, אולי לימיו של ירבעם השני מלך ישראל (748-748 לפנה"ס) (וראה אחיטוב 2005, 246-298).

אחיטוב מעלה בספרו את ההשערה, שהחרסים "הועתקו מבולות ממלכתיות או מרישומים קצרים על הכדים עצמם" (שם, 246) (ההדגשה שלי, ג.ב.). אחד הפקידים ששם מופיע בחרסי שומרון הוא שמריו (בחרסים מס' 1, 13, 14 ו-21). אותו השם עצמו נמצא גם בטביעת חותם על ידית קנקן, שנתגלתה בחפירות בתל דותן (ברקאי 2005, 171-172), וייתכן שיש קשר בין שתי התופעות.

מתוך הנחה, שטביעות החותם "למלך" מיהודה וחרסי שומרון מממלכת ישראל מייצגים מערכות מנהליות של גביית מסים. בדומה לבולות הפיסקאליות. ערכנו כאן טבלת השוואה של הרכיבים השונים המופיעים בשלוש מערכות אלו.

תאריך לפי שנת מלכות	חרסי שומרון	טביעות "למלך"	הבולות הפיסקאליות
+	+	-	+
שם של פקיד ממלכתי	+	+	+
התיבה "למלך"	-	+	+
שם של עיר	+	+	+
תוכן המשלוח, יין ושמן	+	-	-
סמל ממלכתי	-	+	-

שיטה כלכלית דומה ידועה לנו בארבעה חותמות ובהם שלוש שורות כתובות בכתב הפיניקי. הם שייכים לתחומי ממלכת צור במאה ה-4 לפנה"ס, בשלהי התקופה הפרסית. בחותמות אלה כתוב: "עשר (=מעשר), שם עיר (מופיעות הערים צרפת, אכשף, בת זת, לבת), "עז" או "ע" (קיצור שמו של עזמלך מלך צור) ושנות מלכות (1, 12, 14, 16) (ראה: גרינפילד 1985, 129-134).

הופעת התיבה "למלך" בבולות הפיסקאליות מעידה על תשלומי מסים שיועדו עבור המלך, עבור המנהל הממלכתי. שימוש זה בתיבה "למלך" הוא זהה לזה המופיע גם בטביעות החותם שבידיות הקנקנים המלכותיים. הופעת התיבה "למלך" בבולות הללו מבטלת את פירושן של טביעות "למלך" כאישור ממלכתי לנפח הקנקנים (ראה: אפעל ונוה 2009, 444). מאידך ידועים לנו כמה שברי קנקנים ועליהם הכתובת "בת למלך" (מלכיש, מתל נצבה ותל בית מירסים), וכן כמה משקולות שבהן מופיעה הכתובת "למלך" (דוגמה מגזר, ראה קלטר 1998, 166). במקרים אלה הלמ"ד היא למ"ד השייכות, או למ"ד הקניין, שפירושה "של המלך". כלומר, זהו אישור של התקן המלכותי של מידות נפח ומשקל, וזאת להבדיל מטביעות החותם בידיות הקנקנים ובבולות הפיסקאליות, שבהם זוהי למ"ד המגמה - כלומר "מיועד אל מלך". הופעת התיבה "למלך" בבולות הפיסקאליות גם משמיטה את הקרקע מתחת לפירושן של ארבע הערים כערים שבהן היו הקדרים שייצרו את הקנקנים.

סביר להניח שרוב הבולות הפיסקאליות, יחד עם בולות רבות נוספות שפורסמו בידי רוברט דויטש, מקורן בארכיון של הפקידות הממלכתית באחד ממרכזי גביית המס - אולי בקעילה. אחד או כמה מן הפקידים שם היו האחראים על מערך המיסוי, הגבייה של המס בעין, משלוח המסים שנגבו למרכזי אחסון ממלכתיים, וניהול הרישום הקשור בכך, אישור למשלמי המסים ואישורים על המשלוחים למחסני המלך. יש להניח שחלק מן הבולות, שבהן רשומים רק שמות אנשים שפורסמו ביחד עם הבולות הפיסקאליות, היו צמודות לתעודות כתובות על גבי פפירוס, שעסקו במשלוחים אלה.

אזכרון של ערים שונות בבולות שנתגלו באותו ארכיון מעיד כנראה, שבמקום היה מחסן מרכזי, אליו נשלחו תשלומי מס בעין ממרחקים ניכרים. מן הבולות הפיסקאליות עולה, שהמסים שולמו על בסיס שנתי, הם נגבו בכל עיר בנפרד, ונשלחו ממנה למחסן מלכותי מרכזי כלשהו. נראה שהמנהל העירוני היה זה שגבה את המסים מן האזרחים או מן המשפחות, והעבירם הלאה אל המנהל הממלכתי. לאור העובדה שהכינו לכל עיר חותם חדש בכל שנה, יש להניח שהיו כמויות גדולות של מסים, שנגבו והוחתמו מדי שנה.

הבט נוסף שיש לדון בו כאן, הוא הופעת הדגם של מעגלים חד מרכזיים בבולות מס' 9 ו 22 מקבוצה א' שלעיל. דומה שהופעתו של דגם זה לא נועדה להיות דגם סתמי למילוי מקום בלבד. הוא מופיע ליד שמן של קעילה ושל גבעה. אותו הסימן מופיע בצורה דומה ביותר באחד מחותמות הפקידים הממלכתיים, שטבעו את חותמותיהם בקנקנים הממלכתיים. הוא מופיע בחותם הנושא את שמו של עשיהו פרת (דויטש 2011 מס' 758). עשיהו הוא שם אביו של ישמעאל, המופיע בין הפקידים של הטביעות הפיסקאליות בקבוצה ב'. השם פרת הוא גם שמה של עיר ביהודה (ירמיהו יג', 4 - 6). בצמוד לכתובת מופיע בטביעת חותם זה דגם המעגלים החד מרכזיים, בצורה זהה לזו שבבולות הפיסקאליות. התופעה של חריתת מעגלים חד מרכזיים על גבי ידיות מטיפוס קנקני "למלך" - אם ליד הטביעה המלכותית או על ידית שלא נטבעה בחותם מלכותי - ידועה היטב מכל רחבי יהודה (וראה לאחרונה

אוסישקין 2011, 233 - 235). דומה כי הופעתו של דגם זה היא בעלת משמעות מנהלית כלשהי, שקשה לעמוד על טיבה המדויק או על מטרתה. הופעתה מהווה חולית קשר נוספת בין הבולות הפיסקאליות ובין טביעות "למלך".

גאוגרפיה היסטורית בבולות הפיסקאליות

בבולות הפיסקאליות מופיעים כאמור 19 שמות של ערים שונות ביהודה (מהן שלוש שטרם פורסמו). לפנינו מקור חשוב בן הזמן ללימוד הגיאוגרפיה ההיסטורית של ממלכת יהודה. הטביעות עם שמות הערים מופיעות בקבוצה א' שלעיל.

השם **אלתלד** שבבולה מס' 1, מופיע במקרא ביהושע ט"ו 30; י"ט, 4 בכתוב אלתולד, ובכתוב תולד בדברי הימים א' ג' 29. זו הייתה עיר בדרום ממלכת יהודה, שנחלתו של שבט שמעון. אתרה לא זוהה, אך בנימין מזר הציע לזהותה בתל עירא (אביגד, 1990, 263), הצעה קודמת לזיהויה הייתה בח'רבת אַרְקָה-סְקָרָה, שמדרום מזרח לבאר שבע (ב.מזר, 1950, 419), אך אין לכך כל אישוש ארכיאולוגי.

העיר **לכיש**, ששמה מופיע בבולות מס' 2, 3, 7, ו-23, הייתה מן הערים החשובות ביותר ביהודה, והיא נזכרת במקרא 24 פעמים. היא מזוהה בתל א-דווייר, שנחפר באורח שיטתי בידי כמה משלחות. העיר נהרסה במסע סנחריב בשנת 701 לפנה"ס (שכבה III), נבנתה מחדש במאה ה-7 לפנה"ס (שכבה II), ונהרסה שוב בידי נבוכדנאצר מלך בבל ב-586/588 לפנה"ס. לבד מן המקרא, לכיש נזכרת גם בתבליט אשורי מנינוה ובאחד המכתבים שנחשפו בשער העיר.

העיר **נצב** המוזכרת בבולות מס' 4 ו-8, נזכרת בכתוב נציב, ביהושע ט"ו 43 כעיר במחוז הרביעי שבשפלה. שמה של העיר נשתמר בח'ירבת בית נציב א-שרקיה (חר' בית נציף), מדרום מזרח לקעילה. אוזבווס מזכיר את נציב במאה ה-4 לסה"נ, במיל התשיעי בדרך מאלאותרופוליס (בית גוברין) לחברון. האתר זוהה לראשונה בידי אדוארד רובינסון, ובאתר נמצאו חרסים מתקופת הברזל ב' (וראה דויטש 1997, 140).

שם העיר **אַנְב** נזכרת בבולות מס' 5 ו-6. דויטש קרא כאמור, בטעות את השם "האַנְבִּת" בבולה מס' 5, אך הקריאה ארב היא ודאית. ארב נזכרת ביהושע ט"ו 52, בחבל ההר במחוז חברון, שהוא המחוז השישי של יהודה. בין גיבורי דוד נזכר פְּעֲרֵי הַאֲרָבִי, שמקורו כנראה בעיר ארב (שמואל ב', כ"ג 35). השם הקדום כנראה נשתמר בח'ירבת א-רַבִּיָּה, מדרום-מערב לחברון, מדרום לא-דומה (ראה: דויטש 2003, 82, ושם הפניות נוספות. וכן ראה: אנציקלופדיה מקראית א' 1955, 519).

העיר **קעילה** נזכרת בבולות מס' 9, 19, 20. קעילה נזכרת במכתבי אל עמרנה, ובמקרא היא מופיעה 15 פעמים, בעיקר בקשר לימיו של דוד. ביהושע ט"ו 44, היא נזכרת בין ערי השפלה במחוז הרביעי של יהודה בין נציב ובין אכזיב ומראשה. השם קעילה נשתמר בח'ירבת-קילא, כ-13.5 ק"מ מצפון מערב לחברון. בין הבולות שפורסמו יחד עם הבולות הפיסקאליות היו חותם אחד ושבע בולות, שבהן נזכר השם הפרטי "קעלתי". אלה היו שייכים לשני אנשים: קעלתי (בן) אליקים, וחנן בן קעלתי, כנראה אב ובנו (דויטש, 2003 מס' 169, 170, 392, 343; דויטש 2011 מס' 493 [חותם], 595, 683). דויטש כאמור, מניח שאוסף הבולות הכולל את הבולות הפיסקאליות, הנמצאות באוסף קאופמן ופזורות באוספים נוספים, מקורו בחפירות שוד באתר של קעילה (דויטש בדפוס). כלומר, שאם

הדברים נכונים, קעילה הייתה מקום מושבם של הפקידים מקבלי המס, ובה היו ממוקמים המחסנים הממלכתיים, שבהם רוכז המס מן הערים השונות. מעמדה הבכיר של קעילה אינו משתקף במקרא, והיא אינה נזכרת בקשר לשום סיפור או אירוע מקראי משלהי ימי ממלכת יהודה.

העיר **גִבְם** מופיעה בבולות מס' 10-12. עיר בשם זה אינה נזכרת ברשימת ערי יהודה שביהושע ט"ו. לעומת זאת מופיע מקום בשם הגבים ברצף ערים, שבהן עבר מסע מלחמה אשורי בשלהי המאה ה-8 לפנה"ס, בישעיהו י' 31, בין מדמנה לנוב, מצפון לירושלים. גבם היא היחידה (לבד מגת, וראה להלן) בין שמות הערים שבבולות הפיסקאליות, ששמה אינו כלול בין ערי יהודה שביהושע ט"ו. מקומה של הגבים זוהה בידי גוסטף דאלמן בכפר שעפת שמצפון לירושלים, ואילו ויליאם פ. אולברייט הציע לזהות את מקומה בסביבות מכמש (אולברייט 1924). מקומה היה בנחלת בנימין במחוז האחד-עשר של ממלכת יהודה.

העיר **מען** נזכרת בבולה מס' 13. היא נזכרת בימי דוד כעיר בדרום הר חברון. ביהושע ט"ו, 55 היא נזכרת במחוז השביעי, מחוז ההר הדרומי-מזרחי, ביחד עם כרמל, זיף ויוטה. היא מזוהה במקום ששימר את השם הקדום - ח'ירבת מען, שם נמצאו עדויות לקיום האתר בתקופת הברזל ב'. העיר מען נזכרת גם באחד ממכתבי ערד (4: 25), מן המאה ה-7 לפנה"ס. הכתיב בערד זהה לזה המופיע בבולה הפיסקאלית – מען, ושונה מן הכתיב המלא המופיע בנוסח המסורה במקרא (אהרוני 1975, 52-53).

את שמה של העיר **יגֵר** זיהיתי בבולה מס' 16. יגור מופיעה ביהושע ט"ו, 21, במחוז הראשון, הוא מחוז הנגב, אחרי קבצאל וערד (=עדר). עיר זו נזכרת כאמור, גם באחד ממכתבי ערד משכבה VIII, המאה ה-8 לפנה"ס, (1: 42) (אהרוני, 1975, 78). תוכנו של אוסטרקון זה עוסק כנראה במשלוחי מסים, שכן נזכר שם מקום ולאחריו סימון כמויות של מצרכים.

הבולה המזכירה את שם העיר **גת** – מס' 17, היא יוצאת דופן בין הבולות הפיסקאליות, ואולי אינה שייכת לקבוצה זו. גת לא נמנתה על ערי יהודה ואינה נזכרת ברשימת ערי יהודה שביהושע ט"ו. העיר הפלשתית בגת שבתל צפית (תל א-צאפי) חרבה במסעו של חזאל מלך ארם, בשלהי המאה ה-9 לפנה"ס (מלכים, ב', י"ב 18). בשלהי המאה ה-8 לפנה"ס היא יושבה על-ידי ממלכת יהודה, כפי שמעידות טביעות חותם מסוג "למלך", שנתגלו במקום (שכבה זמנית 3). האתר המשיך להתקיים גם לאחר מכן, אך בהיקף מוגבל, כפי שמעידות שתי טביעות ורדה (רוזטה), שנתגלו במקום (מאיר, 2008, 2080-2081). גת אינה נזכרת במקורות ההיסטוריים משלהי ממלכת יהודה. הבולה המזכירה את שמה של גת, כנראה במאה ה-7 לפנה"ס, היא העדות ההיסטורית הכתובה היחידה המעידה על שלטונה של ממלכת יהודה בגת באותה עת.

שמה של העיר **בְּתַל** מופיע בבולה מס' 18. עיר זו מופיעה במקרא כעיר במחוז הנגב המחוז הראשון, ביחד עם באר שבע ומולדה, באזור שהיה בנחלת שבט שמעון. השם מופיע ביהושע י"ט 4 בין אלתולד וחרמה. ברשימת ערי יהודה ביהושע ט"ו מופיע שם העיר בין אלתולד וחרמה בגירסה פְּסִיל. בספר דברי הימים א' ד' 30, ברשימת בני שמעון היא מופיעה ליד העיר חרמה בגירסה בתואל. תרגום ה-70 גורס כאן בתול, במקום בתואל שבנוסח המסורה. בתרגום ה-70 B, מצויה הגרסה בית אל במקום כסיל, שבנוסח המסורה ביהושע ט"ו. דומה שכתוב השם בבולה שלנו, מבהיר את אי ההתאמות של כתיבת השם במקרא,

ושמה של העיר היה בתול. שאר הגרסאות, כסיל, בתואל ובית-אל הם שיבושים שמקורם בטעויות מעתיקים. הופעת השם בתול בבולה הפיסקאלית פותרת את המחלוקת, שהייתה בין החוקרים (אולברייט 1924, 149-161), אודות צורתו המקורית של שם העיר. שמה של בתול מופיע בגירסה בית-אל, גם בין ערי הנגב, שדוד שלח אליהן משלל המלחמה בעמלק (שמואל א', ל', 27), וגם שם יש לתקן את השם לבתול (וראה אהרוני 1962, 95-96). למקומה של בתול אין הצעת זיהוי מתאימה.

העיר פקה נזכרת בבולה מס' 21. השם נזכר ביהושע ט"ו 52, בצורה אפקה, כעיר במחוז ההר של יהודה, המחוז השישי, או מחוז חברון. אפקה נזכרת ביחד עם בית תפוח. נראה שבתקופת הברזל נכתב השם כפי שבוטא, ללא הפרפיקס של האות אל"ף, כמו אחרים שבוטא חירם, וכך גם נכתב בבולה. העיר אפקה/פקה שבהר חברון לא זוהתה בוודאות, למרות שו.פ. אולברייט, אלברכט אלט ופליקס אבל הציעו לזהותה בכמה אתרים, שיש בהם ממצאים מתקופת הברזל (ע. אפקה, אנציקלופדיה מקראית א', 1955, 503). מעניין שבאחת הגרסאות של תרגום ה-70 מופיעה גירסת השם ביהושע ללא האל"ף התחילית $\phi\alpha\chi\omicron\nu\alpha$.

שם העיר גבעה נזכר בבולה מס' 22. עיר בשם זה נזכרת בחבל ההר ביהושע ט"ו 57. היא נזכרת בגרסה גבעא, ביחד עם שמות בני כלב שהתיישבו באזור הרי יהודה הדרומיים (דברי הימים א' ד', 43). ביהושע ט"ו היא נזכרת במסגרת ערי המחוז השביעי, שבירתו הייתה כנראה בזיף. הוצע לזהות את מקומה של גבעה בח'ירבת אל עדיסה, מצפון-מזרח לחברון. גילויה של הבולה המתפרסמת כאן, עם שמה של העיר גבעון שבבנימין, מעלה את האפשרות שהשם גבעה, שבבולה מס' 22, מכוון לגבעה שבנחלת בנימין, היא גבעת שאול. אך האפשרות של זיהויה עם גבעה שבהר חברון נראית סבירה יותר.

העיר עדלם נזכרת בבולה מס' 24. עדלם נזכרת בכתיב חסר, זהה לזה שבבולה, ביהושע ט"ו 35, ביחד עם ירמות שוכה ועזקה. אוזביוס מזכיר כפר גדול בשם זה במרחק 10 מיל מצפון לאלאותרופוליס (בית גוברין). הזיהוי המקובל של עדולם הוא בח'ירבת א-שייח' מדפור, שלרגליו חורבה מתקופה מאוחרת יותר, שבה נשתמר השם הקדום - ח'ירבת עיד-אל-מא או עיד-אל-מ'יה (חג המים או חג המאה). האתר שולט על מערכת הדרכים של עמק האלה (קלאי 1971, 93-94). עדולם מופיעה בתנ"ך 11 פעמים, בספורי יהודה ותמר בספר בראשית (ל"ח), בכיבוש הארץ על-ידי יהושע נזכר המלך הכנעני של עדולם (יהושע י"ב, 15) ובסיפורי דוד ושאול (שמואל א', כ"ב-כ"ג). היא בוצרה בידי רחבעם (דברי הימים ב', יא', 7). העיר נזכרת גם בקינתו של הנביא מיכה על חורבן ערי השפלה (א', 15), במאה ה-8 לפנה"ס. אזכורה האחרון הוא בימי שיבת ציון (נחמיה יא', 30). כתיב השם בגרסת תרגום ה-70 הוא $\theta\delta\omicron\lambda\alpha\mu$ ואילו אצל אוזביוס הגרסה היא $\dot{A}\delta\omicron\lambda\alpha\mu$. התרגום הסורי לספר מיכה גורס את השם עד-עולם. בכל מקום שבו נזכרת עגלון ביהושע י', תרגום ה-70 מחליף את שמה בשם עדולם.

השם צאננס נזכר בבולה מס' 25. שמה של העיר נזכר בגרסה צנן ביהושע ט"ו 37, במחוז השלישי של יהודה במערב השפלה. היא נזכרת ביחד עם חדשה ומגדל גד. השם מופיע במיכה א' 11 בגרסה צאנן. מעניין שבבולה השם מופיע בלשון רבים לעומת לשון יחיד המובאת במקורות המקראיים. התרגום הסורי ליהושע גורס צען, ובתרגום ה-A הגרסה היא $\Sigma\epsilon\nu\nu\alpha$ B וב- $\Sigma\epsilon\nu\nu\alpha$, ובתרגום של דברי מיכה גורס תרגום השבעים $\Sigma\epsilon\nu\nu\alpha\alpha$ (כנראה שנער) ובתרגום הסורי כתוב צען. למרות שהיו בתולדות המחקר בעבר

הצעות שונות לזהות את מקומה של צאנן, זיהויה עדיין לא נודע. לאחרונה הוצע על-ידי יהודה דגן לזהות את צאנן בג'בל צלאח, כיפה במרכז השפלה בקרבת עמק התלם, שם היה ממצא ארכיאולוגי מתאים (דגן, 1996, 140).

העיר **שוכה** נזכרת בבולה מס' 26. העיר נזכרת ביהושע ט"ו, 48, בין יתיר ובין דנה. ספר דברי הימים א' ב', 55, מזכיר בעיר זו משפחת סופרים "שֹׁכְתִים", "המה הקינים הבאים מחמת אבי בית רכב"; בין בני כלב ברשימות היחס נזכר חבר אבי שוכו (דברי הימים א', ד', 18). עיר זו הייתה בדרום הרי יהודה מדרום לחברון, והיא מזוהה בח'ירבת שוויכה (צפון), מדרום לאשתמוע. ידועה עיר נוספת באותו שם, שהייתה בעמק האלה, ומזוהה בתל של ח'ירבת עבד, ליד קיבוץ נתיב הל"ה. אף שוכה זו נזכרת ברשימת ערי יהודה ביהושע ט"ו, 35, שם היא נזכרת יחד עם עדולם ועזקה. שוכה זו נלכדה על-ידי הפלשתים (דברי הימים ב', כ"ח, 17), ובימי חזקיהו חזרה לידי יהודה. שוכה היא אחת מארבע הערים המופיעות בטביעות החותם מסוג "למלך". כתיב השם המופיע במקרא זהה לזה המופיע בטביעות החותם המלכותיות ובבולה הפיסקאלית, תמיד עם וי"ו כאם קריאה תוכית.

נשאלת השאלה, עם איזו משתי הערים ששמן שוכה עלינו לזהות את העיר הנזכרת בבולה. לפי הופעתן של ערים אחדות בדרום יהודה בבולות הפיסקאליות, אלתולד, בתול מעון, יגור וגבעה, ניתן היה לזהותה עם שוכה שבדרום הר חברון. מאידך, ישנן בין הערים שבבולות הפיסקאליות גם כמה ערים מן השפלה – לכיש, קעילה, נציב, עדולם וצאנן. ההכרעה בין שתי האפשרויות היא קשה, למרות שאני נוטה לכוון שוכה שבהר, אך זה בגדר של תחושה בלבד.

העיר **צרח** נזכרת בבולה מס' 28. עיר בשם זה ביהודה אינה נזכרת במקרא. ביהושע ט"ו נזכרות שתי ערים בשם חצור – בפסוקים 23 ו-25. בפסוק 25 לבדו נזכרות למעשה שתי ערים באותו שם: "חצור חדתה וקריות חצרון היא חצור". ברור לחלוטין כי חל כאן שיבוש מעתיקים. שתי הערים ששמן חצור נמצאות במחוז הנגב, הוא המחוז הראשון של ערי יהודה. חצור נוספת הייתה בנחלת בנימין, אולי ח'ירבת חזור בין בית חנינה לנבי סמואל מצפון לירושלים, אך זו נזכרת רק בתקופה הפרסית (נחמיה י"א, 33). לפי הבנתי חל בנוסח המסורה ליהושע שיבוש מעתיקים, ואחת הערים המכונות חצור (חצ'ר), נכתבה בשיכול אותיות, וצריך היה להיכתב צרח, וזו העיר ששמה מופיע בבולה הפיסקאלית. הבנה זו פותרת את עניין כפילות השם חצור במחוז הנגב, אם כי הוצעו בעבר גם הצעות אחרות לתיקון הנוסח. מקומה של העיר צרח (=חצור) לא זוהה.

בשתי בולות פיסקאליות, שטרם פורסמו, נזכרות גם אדורים וזיף. אדורים אינה מופיעה ברשימת ערי יהודה שביהושע ט"ו, אך היא נזכרת ביחד עם לכיש בדברי הימים א' י"א, 9, בין הערים שבוצרו על ידי רחבעם. אדורים מזוהה בכפר דורא. זיף מופיעה ברשימת ערי יהודה שביהושע ט"ו במחוז הראשון- מחוז הנגב (פסוק 24), אולי זיפה שבסביבות דימונה, ועיר נוספת באותו שם מופיעה במחוז השביעי בהר יהודה הדרומי, ליד כרמל ויוטה (פסוק 55).

ההכרעה בשאלת שייכותה של הבולה הפיסקאלית לזיף הדרומית או הצפונית היא קשה. אך לאור העובדה שזיף היא אחת מערי המפתח במנהל המשתקף בטביעות ל"מלך", ניתן לשער שזוהי זיף הצפונית, שמקומה בתל זיף, שם השתמר השם עד ימינו.

ראינו לפיכך כי בבולות הפיסקאליות קיים ייצוג של ערים בשבעה מתוך שנים-עשר המחוזות של יהודה, המובאים בספר יהושע, יהודה בפרק ט"ו, ובנימין בפרק י"ח. הנושא קשור כמובן בשאלת זמנה של החלוקה למחוזות, ובזמנה של רשימת ערי יהודה, שנשמרה בספר יהושע. מתוכן הרשימה עולה, שהיא שייכת לימי ממלכת יהודה בתקופת הברזל ב'. אך יש חוקרים המקדימים את זמנה למאה ה-9 לפנה"ס (קרוס רייט, אהרוני), אחרים המשייכים אותה לימי חזקיהו במאה ה-8 לפנה"ס (קלאי, גליל), ואחרים הנוטים ליחסה לימי יאשיהו, במאה ה-7 לפנה"ס (אלט, נאמן, פינקלשטיין). דומה שאין הרשימה של שנים-עשר מחוזות יכולה להיות מימיו של חזקיהו, שכן בימיו הונהגה החלוקה של יהודה לארבעה מחוזות בלבד, כפי שמתבטא הדבר בארבע הערים הנזכרות בטביעות "למלך". לפי כמה מן האתרים שברשימה, תיארוך במאה ה-9 לפנה"ס, בימי יהושפט, יהיה מוקדם מדי, שכן יישובם של אותם אתרים התחיל במאה ה-8 לפנה"ס. לפיכך יהיה זה סביר לתארך את הרשימה או לפחות את עריכתה, למאה ה-7 לפנה"ס (וראה להלן).

הבולות הפיסקאליות שבהן מופיעים שמות מקומות, כוללות ערים בכל רחבי ממלכת יהודה, מארץ בנימין בצפון ועד אזור הנגב בבקעת באר-שבע בדרום, מן השפלה ועד דרום מזרח הר חברון. יש לשער שבולות נוספות, שיתגלו בעתיד, ירחיבו את התחום הגיאוגרפי המכוסה על-ידי תופעת הבולות הפיסקאליות. כפי שצוין לעיל, הבולות הפיסקאליות מאפשרות לנו לשחזר בנאמנות ולזהות את שמן המקורי של כמה ערים, ששמותיהן בנוסח המסורה ואף בתרגומים הם משובשים (וראה לעיל). התחום הגיאוגרפי של הערים הנזכרות בבולות, תואם את אזורי התפוצה העיקריים של טביעות החותם "למלך" מן המאה ה-8 לפנה"ס, ויש להניח שיש קשר בין התופעות, הן בזמנן והן בתפקודן (וראה וון 1999, 167-165). הטביעות של הבולות הפיסקאליות מהוות תוספת חשובה למקורות המקראיים אודות הגיאוגרפיה ההיסטורית של יהודה בתקופת הברזל ב'. והן מהוות תעודות אותנטיות בנות הזמן, שלא עברו תהליכי עריכה, העתקה ושיבושי מעתיקים כמו נוסח המקרא, ומכאן חשיבותן.

בטבלה המצורפת מפורטות הערים הנזכרות בבולות הפיסקאליות והופעתן במקרא.

שם העיר בבולות	מס' הבולות	הכתיב במקרא	ביהושע ט"ו	במחוז	אזכור מקראי נוסף
אלתלד	1	אלתולד/תולד	32	1	יהושע י"ט, 4; דברי הימים א, ג, 29
לכש	23/7/3/2	לכיש	39	3	
נצב	4	נציב	42	4	
ארב	6/5	ארב	30	6	

	4	44	קעילה/קעלה	20/19/9	קעלה
ישעיהו י', 31	-	-	הגבים	12/11/10	גבם
	7	55	מעון	13	מען
	1	21	יגור	16	יגר
	-	-	גת	17	גת
(ראה דיון)	1	30	בתול, כסיל, בתואל, בית- אל	18	בתל
	6	53	אפקה	21	פקה
דבה"י א', ד' 43	? 7	57	גבעה/גבעא	22	גבעה
	2	35	עדלם	24	עדלם
מיכה א', 11	3	37	צנן/צאנן	25	צאננס
	? 5 / ? 2	45/35	שוכה	26	שוכה
יהושע י"ח, 25	11	-	גבעון	27	גבען
	1	25/22	חצור	28	צרח
דבה"י ב', י"א 9	-	-	אדורים	29	אדרים
	? 7	23/56	זיף	30	זף

זמנן של הבולות הפיסקאליות

החותמות ששימשו להחתמת הבולות הפיסקאליות הם קצרי זמן, הם נועדו לשימוש במשך שנה אחת בלבד, ולעתים האריכו את תוקפם לשנה עד שלוש שנים נוספות. עצם קיום התאריכים לפי שנות מלכות בבולות הללו, הוא המפתח לקביעת זמנן. הנחתנו היא שכולן שייכות לזמנו של אותו מלך ממלכי יהודה. שנה המלכות הגבוהה ביותר שבבולות היא 26, לפיכך עלינו לקבוע את זמנן בימיו של מלך שמלך לפחות 26 שנים.

נחמן אביגד, ובעקבותיו רוברט דויטש, קבעו את זמנן של הבולות לימיו של יאשיהו, שמלך 31 שנה (609-639 לפנה"ס). אביגד נעזר גם בנימוק פלאוגרפי, כשטען שהאות כ"ף, צורתה מתאימה להופעותיה של אותה אות במאות ה-7 עד ראשית ה-6 לפנה"ס (דויטש והלצר 1999, 66; אביגד 1990, 264-265). מאוחר יותר דויטש חזר בו, ותיארך את הבולות לימיו של חזקיהו, שמלך 29 שנים (698-727 לפנה"ס) (דויטש, בדפוס).

למעשה באים בחשבון לתיארוך הבולות שלושה ממלכי יהודה. חזקיהו, יאשיהו ומנשה, שמלך ביניהם במשך 55 שנה (642-698 לפנה"ס). אם נקבל כפשוטם את דברי המקרא על מסעו של סנחריב מלך אשור ליהודה, שאירע בשנתו ה-14 של חזקיהו (מלכים ב' יח' 13 = ישעיהו ל"ו 1), הרי שבשנות מלכותו ה-19 וה-21, הנזכרות בבולות מס' 7 ו-23, השייכות לעיר לכיש, עדיין נתקיימה פעילות של גביית מסים מאותה עיר, אך מן התבליט האשורי מנינוה ולאור החפירות ידוע לנו, שהעיר חרבה לחלוטין ולא ייתכן שהעלתה מס, לאחר מסע סנחריב, שהיה בשנת 701 לפנה"ס. אם אכן השנה ה-14 הנזכרת בכרונולוגיה המקראית תואמת את המציאות ההיסטורית, זמנו של חזקיהו מלך יהודה לא יהיה מתאים לתיארוך של הבולות הפיסקאליות (על הבעיות הכרונולוגיות הקשורות בימיו של חזקיהו ובשנתו ה-14 ראה תדמור 1962, 277-279).

לדעתי יש לתארך את הבולות הפיסקאליות לימיו של מנשה, בנו של חזקיהו, למחציתה הראשונה של המאה ה-7 לפנה"ס. זאת מן הנימוקים הבאים:

א. לפי ספר דברי הימים ב' (ל"ג, 11), הצבא האשורי אסר את מנשה והגלה אותו לבבל, ולאחר מכן הוא חזר לכס מלכותו בירושלים. ניתן להניח שהמשבר במלכותו של מנשה, והגלייתו, אירעו סביב שנתו ה-26, ולכן אין בידינו כל בולות המתוארכות לשנים הארוכות הנוספות של מלכותו.

ב. מנשה העלה מס כבד לאשור, ונזקק למערכת של גביית מס יעילה, לצורך העמידה בדרישות האשורים. העלאת המס של מנשה נזכרת הן בכתובות של אסרחרון והן באלה של יורשו אשורבניפל (פריצ'ארד 1950, 191 - 194). בשנת 674 לפנה"ס הובס הצבא האשורי של אסרחרון בשערי מצרים, ושנתיים לאחר מכן חלה שנתו ה-26 של מנשה. בימי אשורבניפל כנראה שהלחץ האשורי והתלות של יהודה באשור כבר נתרופפו.

ג. מנשה נאלץ לסייע למלכי אשור בעת מסעותיהם נגד מצרים, שעברו כנראה בתחום יהודה, מה שהיה כרוך בהוצאות ניכרות והצריך גביית מסים מערי יהודה. השלטון והלחץ האשוריים נתרופפו לאחר נסיגת האשורים ממצרים (אחרי 656 לפנה"ס), וכוחה של אשור ירד רק לאחר 649 לפנה"ס, לפי עדות התעודות בכתב היתדות מגזר. ועל כן אין בידינו בולות פיסקאליות משנות מלכותו המאוחרות של מנשה.

ד. הראינו לעיל כי קיים קשר הדוק בין השיטה של גביית המס הבאה לביטוי בטביעות בידיות הקנקנים מסוג "למלך" לבין הבולות הפיסקאליות. קנקני "למלך" הם מימי אביו של מנשה, ולפי העדות הארכיאולוגית הם יצאו מכלל שימוש, וכל מערכת המיסוי הקשורה בהם, חדלה לפעול ב-701 לפנה"ס (אוסישקין 2011). דומה שהשיטה של גביית המס של הבולות הללו ירשה ישירות את זו של חזקיהו.

ה. הבולות הפיסקאליות נתגלו בתוך מכלול של בולות, שביניהן ישנן טביעות חותם של אחז וחזקיהו ופקידיהם, משלהי המאה ה-8 לפנה"ס (דויטש 2003, 13-45). לעומת זאת, הממצא אינו כולל כל בולות שיש בהן עוגן כרונולוגי מאוחר יותר, מימי מלכי יהודה האחרונים, מימי יאשיהו או אחריו. ארכיונים מעצם טיבם, כללו תעודות המשתרעות על טווח זמן רחב, הארכיון שממנו באו הבולות הוא משלהי המאה ה-8 וממחציתה הראשונה של המאה ה-7 לפנה"ס, אך לא משלהי ימיה של יהודה.

ו. בבולות הפיסקאליות בולט הכתיב החסר ללא אמות קריאה תוכיות; לעומת זאת בכתובות ערד, שמסוף ימי ממלכת יהודה ובלוחיות הכסף מכתף הינום שמאותה תקופה, יש הופעה מרובה יותר של אמות הקריאה בכתיבה העברית.

ז. המערך של שמות הפקידים הממלכתיים והופעת העיטורים בבולות הפיסקאליות, מציגים תמונה שונה לחלוטין מזו שבאוספי בולות משלהי התקופה של ממלכת יהודה, כמו אלה מלכיש (אהרוני 1975, א' 19-22) ומעיר-דוד (שוהם 2000).

ח. שנות מלכותו של מנשה מתאימות לשנות המלוכה המופיעות בבולות הפיסקאליות. הימנעותם של חוקרים מייחוס תופעות שונות לימיו של מנשה נובעת מיחס המקרא אליו, שכמעט אינו מציין אירועים של זמנו.

ט. מאחורי התיארוך של הבולות לימי יאשיהו בתפיסתו של נחמן אביגד עומדת התפיסה, שכל הבולות, שפורסמו על-ידו (אביגד, 1986), שייכות לימי ירמיהו, לשלהי המאה ה-7 לפנה"ס, למרות שבאותו ארכיון נכללה גם בולה של חזקיהו מלך יהודה, שלא זוהתה על ידו (דויטש 1997, 170-171).

י. התמונה הגאוגרפית העולה מן הבולות הפיסקאליות מתאימה לממלכת יהודה בימי מנשה. בימי יאשיהו הייתה התרחבות טריטוריאלית, שאינה באה לביטוי בבולות. הסקרים הארכיאולוגיים באזור השפלה, שנערכו על-ידי יהודה דגן, ובאזור ההר על-ידי אבי עופר, הראו מספר רב של יישובים במאה ה-8 לפנה"ס לפני מסע סנחריב, ומספר מצומצם הרבה יותר במהלך המאה ה-7 לפנה"ס. תמונה זו מתאימה היטב לימי מנשה.

יא. מנשה עלה למלוכה בהיותו בן 12 שנים. התאריך המוקדם ביותר בבולות הוא מן השנה השלישית, ייתכן שרק לאחר כשלוש שנים, עם התבססותו של הנער על כסא המלוכה, הוא החל לארגן את המערכת של גביית המסים שלו, וזה אולי ההסבר להיעדרן של שנות מלכותו הראשונות.

יב. הבולות הפיסקאליות מס' 2-3 מציינות את שנת המלכות ה-14, שהיא גם "ראשונה". חוקרים שונים הציעו בעבר קיומה של קורגנציה בימי מלכותו של מנשה. מנשה הנער שימש כנראה כעוצר במשך 13 שנה, והשנה ה-14 נחשבה גם לשנה הראשונה למניין שנות מלכותו. א.ר. תיל'ה הניח, שהיו עשר שנים של עוצרות במלכותו של מנשה (תילה 1951, 153-157). דומה שלהנחתו זו, יש כיום גם נתון אפיגרפי מסייע, אך במקום 10 שנים יש כאן עדות ל-13 שנים של קורגנציה, שלטון משותף עם אביו חזקיהו. אם נכונים הדברים, הרי ששנת עלייתו של מנשה לכס המלוכה כשליט עצמאי הייתה בשנת 684 לפנה"ס.

יג. בדברי הימים ב' לג, 14 נכתב על מנשה: "...וישם שרי חיל בכל הערים הבצורות ביהודה". כלומר, יש כאן אינדיקציה לפקידות של מנשה, שהופקדה בעריה השונות של הממלכה, ואולי יש השתקפות של עניין זה בבולות הפיסקאליות. לעומת זאת אין במקרא כל מידע על המינהל בערי יהודה בימיו של יאשיהו.

כאמור, הבולות הפיסקאליות תוארכו עם ראשית הופעתן לימיו של המלך יאשיהו. כמה מן הנימוקים לתיארוך לימיו של מנשה, שהובאו לעיל, מיייתרים את הדיון על תיארוך לימי יאשיהו. אחד הנימוקים היה השיקול הפלאוגרפי. נושא זה הוא מתעתע במידה רבה, אך נראה לי כי צורת האותיות מעידה יותר על תיארוך בשלהי המאה ה-8 או ראשית המאה ה-7 לפנה"ס, מאשר בשלהי המאה ה-7 וראשית המאה ה-6 לפנה"ס. בימיו של יאשיהו נתרופף הקשר בין יהודה לבין אשור, והאימפריה האשורית אף נפלה עם חורבנה בידי הבבלים בשנת

612 לפנה"ס. לפיכך, יאשיהו לא נזקק עוד למערכת המיסוי הכבדה, שהייתה קיימת לפניו, ואף אין לנו עדות כלשהי במקרא למנגנון מנהלי מימיו לגביית מסים כזו. לשיוך של הבולות הפיסקאליות לימיו של מנשה יש השלכה על מועד שיקומה של לכיש וייסודה של שכבה II. בבולות מס' 2, 3, 7 ו-23 מופיע שמה של לכיש, והן שייכות לשנים ה-14-21. שנים אלה אינן יכולות להיות במלכותו של חזקיהו, שכן בשנים אלה הייתה העיר של שכבה III הרוסה, בעקבות מסע סנחריב. לפיכך, ניתן להציע, אם אכן הבולות שייכות לימי מנשה, שהעיר לכיש שוקמה בימיו. העיר של שכבה II נבנתה לפי הנחתו של אוסישקין (2004, 91) בימי יאשיהו, אך אין לכך כל נתון מתאריך מן החפירות, שכן כל הממצאים שייכים לסוף ימיה של השכבה, מימי החורבן של נבוכדנאצר מלך בבל, מן השנים 586-588 לפנה"ס. ניתן לפיכך לשער, שלכיש נבנתה מחדש בשנתו ה-14 של מנשה או מעט לפני כן, כלומר סביב שנת 684 לפנה"ס. לאור החפירות בלכיש ברור שתופעת קנקני "למלך" הגיעה לקיצה בשנת 701 לפנה"ס, והיא נעדרת לחלוטין בשכבה II: שיטת המיסוי של הבולות הפיסקאליות, שבכמה מהן מופיע שמה של לכיש, החליפה את קנקני "למלך". אין כל סימוכין לניסיונות לתאריך חלק מטביעות החותם מסוג "למלך" למאה ה-7 לפנה"ס (ליפשיץ ואחרים 2010; ותגובתו של אוסישקין, 2011). העיר לכיש עמדה בחורבנה לאחר מסע סנחריב תקופה קצרה בלבד של כ-16 שנה, בין 701 ל-684 לפנה"ס לערך. לכיש II המשיכה להתקיים במשך ימי "השלום האשורי" של המאה ה-7 לפנה"ס עד לחורבנה ברבע הראשון של המאה ה-6 לפנה"ס.

מכיוון שאין ביהודה שכבות חורבן מימי מנשה, וזמנו מצוי בין האופק של חורבן סנחריב לזה של חורבן נבוכדנאצר, אין בידנו גם בולות פיסקאליות (או חותמות שלהן), מאתרי החפירות השונים (על הארכיאולוגיה של ימי מנשה ראה: פינקלשטיין 1994).

הבולות הפיסקאליות – סיכום ומסקנות

גילוי הבולה הפיסקאלית עם הכתובת "גבען/למלך", הוא הראשון של בולה מסוג זה בעבודה ארכיאולוגית מבוקרת. כל הבולות האחרות שנדונו כאן, מקורן בשוק העתיקות. גילוי זה מאפשר דיון כולל בכל הבולות מסוג זה, ולהאיר את התופעה בכללותה ובמלואה, דבר שלא נעשה עד עתה.

אשר לשימושן המדויק של הבולות הפיסקאליות, אין בידנו עדיין מידע כיצד הן תפקדו, ולמה הן חוברו. 18 מתוך 54 הבולות הפיסקאליות שנדונו כאן, נטבעו על-גבי חפצים מסוג ה- terracotta docket, כלומר הם מחודדים או מעוגלים בצד האחורי, כך שהם שימשו כמעין קבלות או אישורים למוכ"ז. מאידך חלקן, 17 מהן, היו מחוברות לתעודות פפירוס, לפי טביעות של סיבי הפפירוס והפתילים בצדן האחורי; וארבע מהן חוברו לחבילות, קופסאות עץ, או אריזות עשויות אריגים. בכמה מן המקרים לא פורסם תיאור או תצלום של גב הבולות. לפיכך חלק מן הבולות הפיסקאליות חוברו במקור לתעודות כתובות, וחלקן חוברו למשלוחים של סחורות שונות.

לבד מהתוספת של שם העיר גבעון לרשימת הערים המופיעות בבולות הפיסקאליות, כלל הדיון שלעיל גם תיקון של מספר פרטים של הקריאות כפי שפורסמו, הן בשמות המקומות והן בתאריכים. זאת לבד מתוספת עיר חדשה, שלא זוהתה קודם לכן – יגור, ואף הצעה לזהות את שם העיר צרח עם חצור המקראית.

עד עתה לא נתגלה כל חותם שבו נחתמו הבולות הפיסקאליות. לאור אופיין של הכתובות בבולות, ברור שהחותמות שימשו במשך שנה אחת בלבד, ולעתים הוסיפו לתאריך מספר קווקוים, שהאריכו את תוקפם לעוד שנה או שנתיים. לאור עובדת הזמן הקצר שבו שימשו החותמות, ולאור התבוננות באופי חריתת הכתובות, ניתן להציע שהחותמות נעשו מעץ, שלא כמו החותמות המוכרים לנו, שנעשו מאבנים שונות, מעצם או משנהב ומתכת.

תפקידן המדויק של הבולות הפיסקאליות, תלוי בדרך שימושן, מה שלא נתברר עדיין די צרכו, אך מסתבר שללא כל ספק בולות אלה שימשו במערכת המיסוי של ממלכת יהודה. המונח "מס" במקרא מכוון תמיד ל"מס עובד", כלומר לעבודות כפייה, שנכפו על התושבים על-ידי המלכות. נראה שהמס העיקרי נגבה מערי השדה ומן הכפרים בעין, כלומר בתוצרת חקלאית – שמן, יין, קמח ומיבולי השדה, הכרם, המטעים והצאן. ייתכן, שמאנשי הערים המסים נגבו בכסף, ששולם בבצעי כסף, שנשקלו במאזנים (השוה: מלכים ב' כ"ג 35).

בבולות לא צוין שם המס ששולם, האם זהו מעשר, מכס, משאת או מס אחר. נראה שעיקרו של המיסוי נועד לתשלומי המסים הכבדים, שנועדו עבור כובש זר, השלטון האשורי, שממלכת יהודה התקיימה בחסותו. במקרא אין כל תיאור ישיר של שיטת המיסוי שנהגה ביהודה ובישראל, והמידע שברשותנו על מערכת המיסוי הוא כולו ממקורות ארכיאולוגיים – חרסי שומרון, טביעות החותם מסוג "למלך", ועתה גם הבולות הפיסקאליות. ברור מאלינו, שמדינה אינה יכולה להתקיים ללא מערכת מיסוי מוסדרת, ורמזים על מערך המיסוי כלולים במשפט המלך, שבשמואל א' ח' (11-17): "וזרעכם וכרמיכם יעשר [...] צאנכם יעשר [...]". על המיסוי אנו למדים גם מכמה מן האוסטרקונים של תקופת הברזל ב'. בעיקר חשוב לעניין זה אוסטרקון ממקור בלתי ידוע (נאמר שמקורו במערב הר חברון), שפורסם על-ידי אסתר אשל (2003: 151-163). שם נזכרות כמיות כסף ששולמו, וכמו כן נזכרים תפקידו של הסופר בגביית הכסף והמונח "ערכך"; מונח זה שימש בעיקר לתשלומי הקודשים (ויקרא כ"ז 12, 17, 23), אבל שימש כנראה, גם במערך המיסוי, שכן מסופר על יהויקים ש"העריך את הארץ" לצורך העלאת המס לפרעה נכה מלך מצרים (מלכים ב' כד, 35). באותו אוסטרקון נזכרת גם השנה ה-16, וזאת בספרות היראטיות, כמו בבולות הפיסקאליות.

מקומות ריכוז המס בעין נקראו כנראה בשם אוצרות (דברי הימים א' כ"ו 24; כז, 31-25; דברי הימים ב' לב, 27-29; לו' 18 ועוד). הבולה של גבעון, הגיעה למקום שבו נחשפה, כנראה מאחד מבנייני האוצרות, שהיו אולי בסביבות הר-הבית.

גביית המס הייתה לפי מכסה שנתית, והשנה נזכרת בראש הכתובת שבבולות הפיסקאליות. ציון השנים מן השלישית עד ה-26 מופיעות בבולות. ציון שנים דומה מובא לצורך ציון שנת הבציר של היין גם בכמה כתובות בדיו על קנקני יין מלכיש שכבה II, בהם הכוונה כנראה לשנות מלכותו של צדקיהו. השנים הנזכרות שם הן התשיעית והרביעית (למייר 2004, 2112-2113, 2123-2124). גם שם ציון השנים עד השנה העשירית מובא במלים, לעומת השנה ה-16 שבאוסטרקון "ערכך", שבו השנה נכתבה בספרות היראטיות. כך הוא הנוהג של ציון השנים גם בבולות הפיסקאליות.

הערים הנזכרות בבולות הפיסקאליות הן: אלתולד, לכיש, נציב, ארב, קעילה, גבים, מעון, יגור, גת, בתול, פקה, גבעה, צאננים, שוכה, צריח, אדורים, זיף וגבעון. הרשימה כוללת את כל אזורים של יהודה הגרעינית: אזורי בנימין, הר יהודה, השפלה והנגב. האזורים

של הערים שנזכרות בכולות הפיסקאליות, דומים באופן כללי, למפת התפוצה של טביעות החותם "למלך" (וון 1999, 166). אם אכן הכולה של גת, שייכת לקבוצת הכולות הפיסקאליות מראשית המאה ה-7 לפנה"ס, הדבר מעיד על שליטתה של יהודה גם בעיר זו, שהייתה קודם לכן בשלטון פלישתי. רוב הערים הנזכרות מופיעות גם ברשימת ערי יהודה אשר ביהושוע ט"ו, ונראה שיש לכולות גם השלכה אפשרית על זמן סידורה של רשימת ערים זו, או על זמן עריכתה (לאו דווקא חיבורה הראשוני) של הרשימה, אולי לצורכי המיסוי המתבטא בכולות הפיסקאליות.

יחסנו את הכולות לימי מלכותו של מנשה בן חזקיהו מלך יהודה. לפיכך השנים שבכולות הן 672-695 לפנה"ס. ימי מלכותו הארוכים של מנשה חלו בין החורבן האשורי ביהודה בשנת 701 לפנה"ס ובין החורבן הבבלי של 586 לפנה"ס. בתנ"ך אין ידיעות רבות על תקופת מלכותו של מנשה, בשל היחס השלילי כלפיו מצד מחבריו. אם אכן זה זמנן של הכולות הללו, זהו עוגן כרונולוגי ראשון למחציתה הראשונה של המאה ה-7 לפנה"ס, וזו תוספת מידע חשובה לתקופה נעלמה בתולדותיה של ממלכת יהודה. מסתבר לפיכך שבראשית מלכותו של מנשה, זמן קצר לאחר מסע סנחריב, שהחריב 46 ערים וכפרים רבים נוספים ביהודה, הוא שיקם את יהודה ובנה מחדש כמה מן הערים, כולל את העיר השנייה בחשיבותה בממלכה – לכיש. הוא שיקם גם את מערכת המינהל הממלכתי. המינהל החדש היה אולי מבוסס על 12 מחוזות, כמו ברשימת ערי יהודה אשר ביהושוע ט"ו, לעומת החלוקה לארבעה מחוזות משלהי ימי אביו חזקיהו. בימי חזקיהו, החלוקה לארבעה מחוזות בלבד באה לביטוי בטביעות "למלך", שבהן מופיעות ארבע ערים כמוקדי המיסוי – חברון, שוכה, זיף וממשת. נראה שלאחר מסע סנחריב, מנשה הקים מערך מינהל ומיסוי חדש, שונה מזה של קודמו. מינהל זה היה גם שונה מזה שהוקם בסוף ימיה של ממלכת יהודה, ובא לביטוי בטביעות הוורדה (הרוזטה), שזמנן הוא בסמוך לחורבן ממלכת יהודה בידי הבבלים. הכולות הפיסקאליות, שאחת מהן נחשפה במפעל של סינון העפר מהר-הבית, מספקות לנו מידע על שפע של נושאים מתחומי המינהל הקדום, האפיגרפיה, האונומסטיקון, הגיאוגרפיה ההיסטורית וההיסטוריה של יהודה במאה ה-7 לפנה"ס.

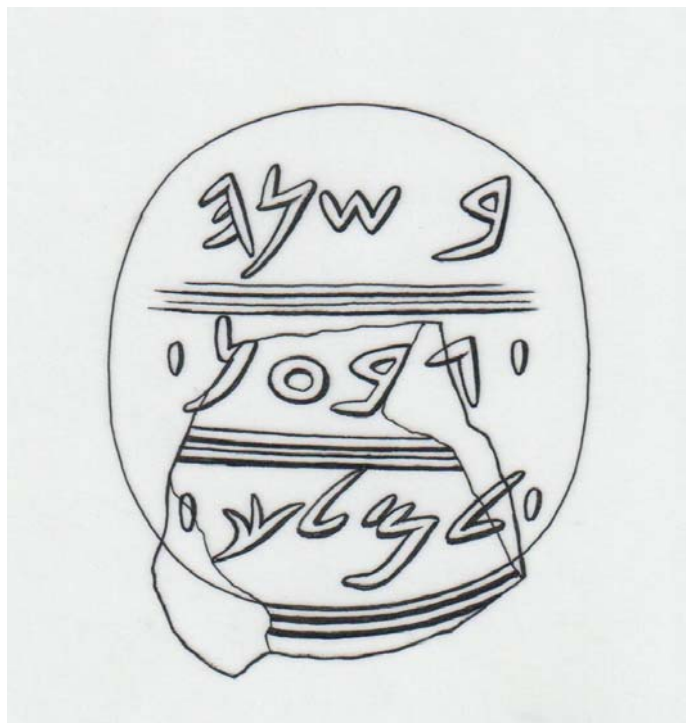

45534

איור 1 : תצלום של הבולה "ג]בען/למלך" (צילום : זאב ראדובן)

איור 2 : ציור של הבולה "ג]בען/למלך" (ציור : מיכאל סמילנסקי)

איור 3 : שחזור מלא של הבולה עם הכיתוב "ב ? שנה/גבען/למלך".

ביבליוגרפיה

אביגד 1990

N. Avigad, Two Hebrew "Fiscal" Bullae, *IEJ* 40 (1990), 262-266.

אביגד וזאס 1997

ראה: קורפוס.

אהרוני 1962

י. אהרוני, *ארץ ישראל בתקופת המקרא, גיאוגרפיה היסטורית*, מוסד ביאליק, ירושלים 1962.

אהרוני 1975

י. אהרוני, *כתובות ערד*, מוסד ביאליק והחברה לחקירת א"י ועתיקותיה, ירושלים 1975.

אהרוני 1975 א'

Y. Aharoni, *Investigations at Lachish (Lachish 5)*, Tel Aviv University, Tel Aviv 1975.

אוסישקין 2011

D. Ussishkin, The Dating of the *LMLK* Storage Jars and its Implications: Rejoinder to Lipschits, Sergi and Koch, *Tel Aviv* 38 (2011), 220-240.

אולברייט 1924

W. F. Albright, The Assyrian March on Jerusalem, *Isa. X*, 28-32, *AASOR* 4 (1924), 134-140.

אחיטוב 2005

ש. אחיטוב, הכתב והמכתב, אסופות כתובות מארץ-ישראל וממלכות עבר היורדן מימי בית-ראשון, מוסד ביאליק, ירושלים 2005.

אנציקלופדיה מקראית, א' 1955

ע. אפקה, אנציקלופדיה מקראית א' 1955, טורים 503.

ע. ארב, אנציקלופדיה מקראית א' 1955, טורים 519.

אנציקלופדיה מקראית, ו' 1971

ע. צאנן, צנן, אנציקלופדיה מקראית ו' 1971, טורים 649.

אפעל ונוה 2009

I. Eph'al and J. Naveh, The Jar of the Gate, in: J. Naveh, *Studies in West Semitic Epigraphy*, Magness Press, Jerusalem 2009, 439-449.

אשל 2003

E. Eshel, A Late Iron Age Ostrakon Featuring the Term לערכך, *IEJ* 53 (2003), 151-163.

ברנדל 2000

B. Brandl, Bullae with Figurative Decoration, in: D. T. Ariel (ed.), Excavations at the City of David, 1978-1985, Vol. VI, Inscriptioins, *Qedem* 41 (2000), 58-74.

ברקאי 2005

G. Barkay, Iron II Seal Impression, in: Dothan I, *Remains from the Tell*, (1953-1964), Eisenbrauns, Winona Lake 2005, 171-172.

ברקאי 2009

ג. ברקאי, "שימני כחותם על-ליבך" (שיר השירים ח, ו), חותמות מימי הבית הראשון שנחשפו בירושלים, בתוך: א. מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, דברי הכנס העשירי (2009), 97-123.

ברקאי וצוויג 2006

ג. ברקאי וי. צוויג, פרויקט סינון העפר מהר-הבית – דו"ח ראשוני, בתוך: א. ברוך, צ. גרינהוט וא. פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, הקובץ האחד עשר, (תשס"ו-2006),

237-213

ברקאי וצוויג 2006 א'

ג. ברקאי וי. צוויג, ממצאים חדשים שהועלו בפרוייקט סינון העפר מהר-הבית, אור חדש על הר-הבית, אליאל 175 (2006) 7-46.

ברקאי וצוויג 2007

ג. ברקאי וי. צוויג, חידושים במפעל סינון העפר מהר-הבית, דו"ח מוקדם שני, בתוך: א. מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, דברי הכנס השמיני (2007), 27-66.

גרינפלד 1985

J. Greenfield, A Group of Phoenician City Seals, *IEJ* 35 (1985), 129-134.

דגן 1996

י.דגן, ערי שפלת יהודה והחלוקה למחוזות על פי ס' יהושוע ט"ו, *אדן ישראל כ"ה* (ספר י.אבירם) (1996), 136-146.

דויטש 1997

ר.דויטש, *מסרים מן העבר, כולות עבריות מימי ישעיהו ועד חורבן בית ראשון, אוסף שלמה מוסאיוף וקורפוס מעודכן, הוצאת מכרו ארכיאולוגי, יפו העתיקה, 1997.*

דויטש 2003

R. Deutsch, Biblical Period Hebrew Bullae, *The Josef Chaim Kaufman Collection*, Archaeological Center Publication, Jaffa 2003.

דויטש 2003א'

R. Deutsch, A Hoard of Fifty Hebrew Clay Bullae from the Time of Hezekiah, in R. Deutsch (ed.), *Shlomo, Studies in Epigraphy, Iconography, History and Archaeology in Honor of Shlomo Moussaieff*, Archaeological Center Publication, Tel Aviv-Jaffa 2003, 45-98.

דויטש 2011

R. Deutsch, *Biblical Period Epigraphy, the Josef Chaim Kaufman Collection, Seals, Bullae, Handles, Vol. II*, Archaeological Center Publications, Jaffa 2011.

דויטש ברפוס

R. Deutsch, Six Hebrew Fiscal Bullae from the Time of Hezekiah, (in print).

דויטש והלצר 1999

R. Deutsch and M. Heltzer, *West Semitic Epigraphic News of the 1st Millenium BCE*, Archaeological Center Publication, Tel Aviv 1999.

היידה 2003

M. Heide, "One Sack for a Beqa' of Jerusalem", A Puzzling Ostrakon from the Shlomo Moussaieff Collection, in: R. Deutsch (ed.), *Shlomo, Studies in Epigraphy, Iconography, History and Archaeology in Honor of Shlomo Moussaieff*, Archaeological Center Publication, Tel Aviv-Jaffa 2003, 105-131.

הרן 1962

מ.הרן, ע.מכס, *אנציקלופדיה מקראית ד'* (1962), טורים 964-965.

וון 1999

A. G. Vaughn, *Theology, History and Archaeology in the Chronicler's Account of Hezekiah*, Scholars Press, Atlanta 1999.

ויינפלד 1985

מ. ויינפלד, מכס, *אנציקלופדיה עולם התנ"ך*, במדבר, רמת גן 1985, 181.

כהן 1985

ח.כהן, *אנציקלופדיה עולם התנ"ך*, ירמיהו (עורך י.הופמן), הוצאת רביבים, ירושלים-רמת גן, 1983, 146-145.

לוונשטאם 1954

ש.א. לוונשטאם, ע. גבים, *אנציקלופדיה מקראית ב'* 1954, טורים 400 – 401.

ליפשיץ ואחרים 2010

O. Lipschits, O. Sergi and I. Koch, Royal Judahite Handles: Reconsidering the Chronology of the *lmlk* stamp Impressions, *Tel Aviv* 37 (2010), 3-32.

למייר 2004

A. Lemaire, Hebrew Inscriptions, in: D. Ussishkin (ed.), *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*, Tel Aviv 2004, (Vol. IV), 2099-2132.

מאיר 2008

A. M. Maeir, Zafit, Tel, *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* (E. Stern, ed.), Vol 5 (Supplementary Volume), 2008, 2079-2081.

מזר 1950

ב. מזר (1950), ע. אלתולד, *אנציקלופדיה מקראית א'* 1950, טורים 419.

פינקלשטיין 1994

I. Finkelstein, The Archaeology of the Days of Manasseh, in: M. D. Coogan, L. C. Exum, L. E. Stager (eds.), *Scripture and Other Artifacts*, Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky 1994, 169-187.

פריצ'ארד 1950

J. B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts, Relating to the Old Testament*, Princeton University Press, Princeton 1950.

קורפוס 1997

N. Avigad (Revised and completed by B. Sass), *Corpus of West Semitic Stamp Seals*, Israel Academy of Sciences and Humanities, Jerusalem 1997.

קלאי 1971

ז. קלאי, ע.עדולם, *אנציקלופדיה מקראית ו'* (1971), טורים 93 - 94.

קלטר 1998

R. Kletter, *Economic Keystones, The Weight System of the Kingdom of Judah*, Sheffield Academic Press, Sheffield 1998.

שוהם 2000

Y. Shoham, Hebrew Bullae, in: D. T. Ariel (ed.), Excavations of the City of David 1978-1985, Vol. VI, Inscriptions, *Qedem* 41 (2000), 29-57.

תדמור 1962

ח.תדמור, ע.כרונולוגיה. *אנציקלופדיה מקראית ד'* (1962), טורים 245 - 310.

תילה 1951

E. R. Thile, *The Mysterious Numbers of the Hebrew Kings*, Chicago 1951.

A Fiscal Bulla from the Slopes of the Temple Mount – Evidence for the Taxation System of the Judean Kingdom

Gabriel Barkay

A small fragment of a clay bulla was discovered in the wet sifting carried out at Tzurim Valley National Park, the site of the Temple Mount Sifting Project. The bulla carries an Ancient Hebrew inscription: "[g]b'n/lmk", i.e. "Gibeon, for the King". The bulla originates from the eastern slope of the Temple Mount, descending into the Kidron Valley. The bulla belongs to a group of bullae which were called by N. Avigad "Fiscal Bullae". Presently we know more than 50 bullae of this type. They comprise two groups, one with names of cities in the kingdom of Judah, and the other with names of royal officials. All the fiscal bullae known until now come from the antiquities market, and our bulla is the first one to come from a controlled archaeological project. This bulla enables us to fully illuminate and discuss the entire phenomenon of the fiscal bullae. The article includes a full list of the previously published fiscal bullae, with a thorough discussion and correction of some of the initial readings. The bullae include names of 19 different cities of Judah, and dates of the reign of one of the Judean kings, usually in hieratic numerals, as well as the particle "*lmlk*", "for the king".

The components of the inscriptions are discussed, as well as the geographical history of the bullae, and its comparison to the list of Judean cities in Joshua 15: 20-63. The fiscal bullae represent a taxation system from the different Judean cities, based on yearly taxes, which probably replaced the previous one, reflected in the royal Judean jars and their seal impressions, from the time of King Hezekiah. The discussion includes the characteristic details of the taxation systems of the Samaria Ostraca and the "*lmlk*" jars, in comparison to the fiscal bullae. A detailed discussion of 13 different arguments is brought to suggest the dating of the fiscal bullae to the time of King Manasseh, Hezekiah's son (698-642 BCE). The mentioning of Lachish in some of the bullae is directly connected to the question of the date of the reconstruction of that city's level II. The city is mentioned to pay its taxes in the 19th and 21st regnal years, which could not be in the reign of Hezekiah as the city was destroyed by Sennacherib in 701 BCE, which was Hezekiah's 14th regnal year. According to our suggestion, Lachish was restored after being in ruins for about 16 years, by King Manasseh, rather than Josiah, as previously suggested.

The discovery of the fiscal bulla with the name of Gibeon from the slope of the Temple Mount, authenticates all the other fiscal bullae, and enables us to study a variety of subjects connected to the history of Judah in the 7th century BCE.